

EMEVÎ VALİSİ HACCÂC B. YUSUF'UN ZİNDANLARI

Doç. Dr. Metin YILMAZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Bu çalışmada Emevî valilerinin en meşhurlarından Haccâc b. Yusuf'un inşa ettirdiği veya görev yaptığı şehirlerde daha önce kurulmuş bulunan zindanların durumu ele alınmıştır. İçe kapanık, hakkında sınırlı bilgiler olmakla beraber bir çok spekülasyonlara sebebiyet veren bu tarihi kurumların fiziki koşulları, mahkumlara uygulanan muameleler ve çalışanları mevcut veriler eşliğinde tetkik edilmiştir. Özellikle Haccâc dönemi zindanlarının ele alınmasıyla Emevî dönemi iktidar ve muhalefet arasındaki fulü çizgiler daha da netleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zindan, Emevî, Haccâc, Gardiyan, Dîmas.

ABSTRACT

The Umayyad Governor Hajjaj b. Yusuf's Dungeons

In this work, one of the most famous governor of umayyad Hajjaj b. Yusuf's built dungeons or previously established in cities, which the Yusuf worked there, are discussed. Physical conditions, application to prisoners, and workers of that historical places, which has the limited information about and giving rise to speculation and intovert, are examined with available data. Especially with dealing the dungeons in Hajjaj's period, the lines are clarified between power and opposition in Umayyad period.

Keywords: Dungeons, Umayyad, Hajjaj, Guardian, Dimas.

Giriş

Hz. Peygamber'in vefatı sonrası yeniden ortaya çıkmaya başlayan asabiyet tutkusu üçüncü Halife Hz. Osman dönemindeki siyasi, sosyal ve ekonomik değişime bağlı olarak ivme kazanmıştır. Siyasi arka planı oldukça güçlü olan Muâviye'nin yoğun mücadeleler sonrası iktidarı ele geçirmesi ile kaotik ortam nihayet bulmamış, dini ve siyasi temelli gruplar Emevî hanedanı ile sürekli çatışmaya devam etmişlerdir. Haricîler başta olmak üzere iktidar karşıtlarının sert mukavemetleri ve bu istikrarsız ortamdan istifade etmeye çalışan ayak takımının¹ işlediği suçlardaki artış diğer sorunların hallinde olduğu gibi iktidar sahiplerini asayişin temini için yeni arayışlara itmiştir. Hz. Ömer döneminde farklı

¹ Ayak takımı için o dönemde kullanılan tanımlama *ayyârûn* ifadesidir.

sâiklerle teşekkül etmeye başlayan hapishaneler, Bizans bakiyesi müesseselerden de yararlanılarak Emevîlerin en önemli iç güvenlik birimlerinden biri haline almıştır. Siyasi muarızların isyanlarının bertaraf edilmesi için yeni hapishane binalarının inşası ve tanzimi ile birlikte hapishaneler, bu dönemde öncesiyle mukayese edilemeyecek boyutta gelişim eğilimi göstermeye başlamıştır.

Emevî karşıtı sert söylemlerin gelişmesi ve böyle bir imajın oluşmasında inşa edilen yer altı zindanları ve burada siyasi suçlardan tutuklu önemli şahsiyetlerin yapmış oldukları, belki biraz abartıya da kaçacak söylemlerin etkin olduğunu ifade etmek gerekir. Elbette İslam'ın ilk tebliğ sürecinden itibaren daha önce benzeri olmayan ve İslam hukuk sisteminin öngörmediği özgürlüğü kısıtlayıcı hapis cezası uygulamalarının aleyhte propagandalarda önemli bir yeri olmuştur.

Muhalliflerin abartılı söylemlerine ihtiyatlı yaklaşılması gerekirse de Emevî dönemi hapishanelerinin devlet sarayının bir parçası ve muarızların barınağı olduğunu ifade etmek gerçek dışı olmaz.² İktidara muhalefet, devlet başkanlarına suikast girişimlerinde bulunma³ dahil ölümüne bir silahlı mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Buna mukabil Muâviye, iç güvenliği sağlamaya ilişkin yeni adımlar atmıştır. Hz. Osman döneminde ilk olarak *şurta* adı ile ortaya çıkan ve hapishane güvenliğinde de rol oynayan emniyet görevlilerini teşkilatlandırmıştır.⁴ Bununla da yetinmemiş, kendi güvenliği için *hares/bekçi/özel koruma* birimi kurmuş,⁵ kendisi için *maksûre/özel bölme*⁶ yaptırmıştır. Namaz kılarken dahi muhaliflerce suikast düzenleneceği endişesi ile başında özel korumalarının nöbet tuttuğu⁷ Muâviye, iktidarının bekası için yeni zindanlar inşa ettirmekten de geri durmamıştır.

Halifenin hayatını tehdit eden unsurların saray ve mescit kapılarına kadar dayanması, Muâviye'yi bu tehdidi ortadan kaldırmak veya hafifletmek amacıyla geçmişte kurulan hapishanelerin sayısını artırmaya, mevcutların ise genişletilmesine sevk etmiştir. Bu nedenle Makrizî, devlet hazinesinden maaşlı kolluk güçlerinin görev yaptığı hapishanenin ilk olarak Muâviye tarafından inşa edildiğini belirtmiştir.⁸

Emevîlerin başkenti Şam'daki ilk zindanlardan biri Dâru'l-İmâra içerisinde ve Cuma mescidinin güneyinde yer almaktaydı. Bu zindan, hükümet konağı

² Bezre, Ahmet Muhtar, *el-Esrve's-Sicnfi's-Şiril Arabî*, Beyrut, 1985, s.104.

³ 40/660 tarihinde Muaviye, Hz. Ali ve Amr b. el-Âs'a yönelik suikast girişiminde bulunulmuş, Hz. Ali şehit edilmiş, Amr yaralanmış, Muaviye'nin yerine ise namaz için görevlendirdiği kişi öldürülmüştür. Bkz. Yakûbî, *Târîh*, II,217 vd..İbnü'l-Esîr, III, 198.

⁴ Emevîler döneminde şurta teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *Şurta Teşkilatı*, s. 68 vd.

⁵ Yakûbî, *Târîh*,II, 220, Halife b. Hayyât, *Târîh*,I,276; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III,39; Muhammed b. Musa ed-Dâmirî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübra*, Kahire, 1856, I, 74; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 138.

⁶ Hz. Ömer'in mescitte suikast sonucu öldürülmesi üzerine, bir rivayete göre Hz. Osman, diğer bir rivayete göre ise Muaviye'nin Medine valisi Mervan ilk defa mescitte maksure yaptırmıştır. Sık sık ayaklanmaların yaşandığı Küfe, Basra başta olmak üzere bir çok vilayette valiler kendileri için maksureler yaptırmışlardır. Belâzûrî, *Fütûh*, s.397. Daha geniş bilgi için bkz. Yılmaz Can, *İslam'ın Kutsal Mabetleri*,Samsun, 1995, s.64.

⁷ İbnü'l-Esîr, III, 198.

⁸ Makrizî, *Hittat*, II, 187.

kompleksi içerisinde birbiri ile iç içe inşa edilmiş bazı odalarının tutuklulara tahsisi ile oluşmaktaydı.⁹ Muâviye bu hapishaneye Hz. Osman'ı şehit ettiği iddia edilen Muhammed b. Huzeyfe ve 30 arkadaşını hapsetmiştir. Ancak bir süre sonra Muhammed ve arkadaşları bir yolunu bularak hapishaneden kaçmışlardır.¹⁰ Bir başka görüşe göre ise bu şahıslar Mısır ile Şam arasında *Lüdd*¹¹ denilen yerdeki bir hapishaneye konulmuştur.¹² Yine Şam'daki bu merkezi hapishaneye Hz. Ali taraftarı oldukları bilinen ve babasını zehirleyen doktor İbnü Esâl isimli şahsı öldüren bir grup suçluyu,¹³ ayrıca kocasını öldüren bir kadını hapsettiği rivayet edilmektedir. Bu rivayetten Sicnû'l-*Hadra* olarak isimlendiren hapishanenin bazı odalarının kadın mahkûmlar için tahsis edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴

Muâviye'nin hilafeti sürecinde Haccâc döneminde inşa edilecek zindanlara alt yapı oluşturan adımlar valiler tarafından atılmaya başlanmıştır. Valiler ya doğrudan halife emri, ya da kendi inisiyatifleriyle buldukları şehirlerde zindanlar inşa etmişlerdir. İsyanı alışkanlık haline getirmiş muhalif hareketlere karşı teyakkuz halinde olan valiler bu gruplardan ele geçirdiklerini öldürmüş veya hapsetmiştir. Vilayette görevli üst düzey bürokratlar dahi vali ile düşükleri anlaşmazlık sonucu hayatlarının geri kalan kısmını hapishanede geçirmek zorunda kalmışlardır. Muâviye'nin Irak valisi Ziyâd, savaşta elde edilen ganimetleri görevlisi Hakem b. Amr aracılığı ile halifeye, yani Beytû'l-Mâl'e göndermek istemiş; Hakem b. Amr, Allah'ın kitabının Emîrû'l-Müminin'in talebinden daha üstün olduğunu, Allah'a isyan konusunda kula itaat etmeyeceğini belirterek ganimetleri halk arasında dağıtmıştır. Bunun üzerine Ziyâd tarafından hapsedilen Hakem b. Amr, hayatının sonuna kadar (51/671) zindanda kalmıştır.¹⁵ Ziyâd, anlaşma içerisinde oldukları kabile mensuplarını isyancı grupları yakalayıp hapsetmeleri hususunda teşvik etmiş ve böylelikle muhalif gruplar işbirlikçiler tarafından hapsedilerek etkisiz hale getirilmiştir.¹⁶ Diğer vilayetlere bakarak sakin olduğu düşünülen Medine'de dahi vali Sa'îd b. el-'As tarafından ilave hapishaneler yapılmış, içki müptelası olan ve bu alışkanlığını bırakamayanlar yanında yine bazı siyasi muhalifler Medine hapishanesine konulmuştur.¹⁷

Hilafetin saltanata dönüştürüldüğü Yezid b. Muâviye hilafeti, hapishanelerin öncesi ile mukayese edilemeyecek kadar önem kazandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Irak valiliğine getirilen Ubeydullah b. Ziyâd

⁹ Mes'udî, *Tenbîh*, 261.

¹⁰ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât*, nşr. Sami Mekki el-Âni, Bağdat, 1972, s. 300-301; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s.156-158.

¹¹ Filistin'de Beytû'l-Makdis yakınlarında bir köydür. Yâkut, *M'ucem*, V, 15. Burası Hz. Ebû Bekir döneminde Amr b. el-Âs tarafından fethedilmiştir. Belâzürî, *Fütûh*, s.144.

¹² Kindî, *Vüllâh*, s.19.

¹³ Yakûbî, *Târîh*, II, 223.

¹⁴ Yakûbî, *Târîh*, II, 231.

¹⁵ İbn Kesîr, *Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1932-39, VIII,147.

¹⁶ Medine hapishanesinde tutuklu bulunan Hedbe (Hudbe) b. Haşrem isimli şahsı ziyarete giden eşi, onun zincire vurulmuş prangalı hali ve hapishanenin tahammül edilemez kötü kokusu ile karşılaşmıştır. İbn Abdirabbih, *'Ikdu'l-Ferîd*, I, 221.

¹⁷ İsfehânî, *Eğânî*, XXI, 173,174.

babasının izinden yürüyerek, hatta onu da aratacak uygulamalarda bulunarak, Hâricî ve Ali taraftarlarına göz açtırmamıştır. İlk defa vali olarak atandığında Basra halkının talebi üzerine babası tarafından hapsedilen Hâricîleri, af çıkartarak, serbest bırakmıştır. Ancak tekrar ayaklanan Hâricîler Ubeydullah'ın sert muamelesine maruz kalmışlar ve bazıları öldürülürken birçoğu yeniden Basra zindanlarına konulmuştur.¹⁸ Cuma hutbesinde halka seslenirken mahkumlar dışında Basra'da ikamet eden herkesin zanlı olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Ubeydullah'a göre zindanlar kendinden emin olunan ve sükûnetin sağlandığı, şüphelerin izale edildiği kurumlardır.

Kerbela Olayında da zindanların aktif rol oynadığı görülmektedir. Rivayetler doğru ise, Hz. Hüseyin şehit edildikten sonra, beraberindekilerden hayatta kalanlar Basra zindanında zincire vurularak hapsedilmiştir. Kanaatimizce Basra zindanına atılanlar Hz. Hüseyin'in şehadeti sonrası isyan eden Basralı taraftarlarıdır. İsyancıların tutuklu bulunduğu bu zindan yüksek surlarla çevrili kale gibi korunaklı, birçok hücreden oluşmaktaydı. Gündüzleri mahkumların volta attıkları ve güneşlendikleri büyükçe bir bahçesi bulunmakta ve zaman zaman mahkumlar taşa sardıkları rulo şeklindeki mektupları dışarı fırlatarak haberleşme sağlamaktaydı.²⁰ Yezid'in vefatını müteakip şehirde çıkan isyanı bastıramayan Ubeydullah, şehri terk etmiş; bunun üzerine Basra zindanındaki mahkumlar ancak dışardan gelen yardımla kapıları açarak firar edebilmişlerdir.²¹

Mekke'de ayaklanan Abdullah b. Zübeyr kısa bir süre de olsa Arap yarımadasının ve Irak topraklarının büyük kısmını, Mısır'ın az bir bölümünü ele geçirmişti. Abdullah b. Zübeyr muhaliflerini Mekke ve Medine'deki hapishanelere doldurmuş; hatta Mekke'de 73/692'de bizzat "*Ârîm*"²² isimli meşhur bir zindan inşa etmiş ve kendisine biat etmeyen Muhammed b. Hanefiye'yi burada hapsedmiştir.²³ Bir rivayete göre Muhammed buradan Muhtar es-Sakafî'nin yardımı ile kaçmış,²⁴ diğer bir rivayete göre ise kendi gayreti ile kaçarak kurtulmuştur. *Ârîm* zindanın, Amr b. Sa'îd komutasındaki Emevî sempatizanlarının isyanı bastırıldıktan sonra aralarında Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Amr b. Zübeyr'in de bulunduğu esirlerin hapsedilmesi amacıyla inşa edildiği rivayet edilmektedir. Savaş sonrası Abdullah aralarında kardeşi Amr'ın da bulunduğu kalabalık bir grubu esir almış ve *Ârîm'e* hapsedmiş, kardeşi Amr burada ölmüştür.²⁵ Rivayete göre 2,5 metrekairelik küçük bir alana zaman zaman sayıları 15-20'yi bulan mahkumların doldurulması bu zindanın yaşam koşullarının oldukça zor olduğu-

¹⁸ İbn Habîb, *Esmâu'l-Muğtâlin*, s.188.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, nşr. Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran, 1987, II, 188.

²⁰ Taberî, V, 463.

²¹ İbn Habîb, *Esmâu'l-Muğtâlin*, s.188.

²² Abdullah b. Zübeyr, Zühre oğullarından Mus'ab b. Abdurrahman b. Avf'ın kölesi Zeyd için 2x2 zira boyutlarında bir zindan yaptırmış, Zeyd ve arkadaşları buraya hapsedilmiştir. Zeyd'in lakabı *Ârîm* olduğu için hapishane bu isimle anılmıştır. Zeyd ve arkadaşlarının hayatı daracak bu zindanda son bulmuştur Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, IV, 314.

²³ Amir, s.361.

²⁴ Yâkübî, *Târîh*, II, 261; Müberred, *Kâmil*, III, 266.

²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 314.

nu göstermektedir. Zaten buraya kapatılan birçok kişinin sağ çıkmadığı anlaşılmaktadır. Müberred, *Ârîm* zindanının dehşet verici ve karanlık bir mekan olduğundan bahsetmektedir.²⁶ Ayrıca Taberî'nin aktardıklarına göre *Ârîm'de* mahkumlara uygulanan muamelenin son derece sert olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Amr ve diğer esirleri hapse attıktan sonra onları gardiyanlara sırtlarından ve omuzlarından irin akana kadar dövdürmüş, el ve ayaklarından prangalı oldukları için hareket edemeyen bu mahkumlar üzerine hamam böcekleri salarak etlerini oydurmuştur. Kendilerine su verilmeyen mahkumlar bir süre sonra susuzluktan ölmüştür.²⁷ Her ne kadar bu tasvirlerin dönemin siyasi tarafları arasındaki çekişmenin etkisi ile abartılı bilgilendirmelerin bir ürünü olduğu düşünülse de söz konusu hapishanenin yaşam koşullarına uygun olmadığı sonucuna varabiliriz. Bu rivayetler aslında zindanlar ve uygulanan işkence tekniklerinin araştırma konumuz olan Haccâc zindanları ile başlamadığını kanıtlamaktadır. Hatta *Ârîm* zindanından önce Mekke şehrinde zindan olarak kullanılan karanlık hücrelerin mevcut olduğu bilinmektedir.²⁸

Emevî valisi Ubeydullah'ı öldürerek bir süre Kûfe şehrine hakim olan Hz. Hüseyin destekçisi Muhtar es-Sakafî, Kûfe zindanlarını en az hasmı Ubeydullah kadar kullanmıştır. Örneğin, kadın mahkumları ayrı bir zindanda tutmuştur. Bu kadın mahkumların sayılarının hiç de azımsanamayacak sayıda olduğu rivayet edilmektedir.²⁹

Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) hilafete geçmesi ile birlikte süregelen iç ayaklanmalar hız kazanmış buna paralel olarak güvenlik önlemleri artırılmıştır. Hilafeti ele geçirmek maksadıyla ayaklanan Amr b. Sa'îd el-Eşdak, tutuklanarak camiye bağlanmış ve daha sonra da hilafet sarayının bünyesinde bulunan zindana konulmuştur.³⁰ Yine Hz. Hüseyin'in intikamını almak amacıyla ayaklanan Muhtar es-Sakafî tutuklanarak daha önce kendi kullandığı Kûfe zindanına atılmış, akrabası Abdullah b. Ömer'in devreye girmesi ile serbest bırakılmıştır.³¹

Haccâc zindanlarını incelerken ifade edeceğimiz gibi Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) Emevî devlet geleneğinin bir teamülüne haline gelen her türlü muhalefeti susturmaya yönelik tavrını sürdürmüş, akrabalarının da aralarında bulunduğu hasımlarını merkez hapishane olarak kabul edilen saray zindanına attırılmıştır. Bu mahkumlar arasında halifenin söylediği galiz ifadelere itiraz eden Ömer b. Abdülazîz de yerini almıştır. Velîd, Ömer b. Abdülazîz'i üç gün boyunca sarayına hapsedmiş ve yanına hiç kimsenin girmesine müsaade etmemiştir.³²

Velîd, Haccâc'ın başını çektiği yerel yöneticilere haber göndererek, muhalif-

²⁶ Müberred, *Kâmilî*, III, 204.

²⁷ Taberî, V, 347; İsfehânî, *Eğâni*, XIII, 37-38.

²⁸ Abdullah b. Zübeyr, Haşimoğulları'ndan bir grubu mescidin avlusunda kuşatmış ve orada hapsedmiştir. Bkz. Makdîsî, *Bedve't-Tarih*, VI, 21.

²⁹ Taberî, VI, 128; Dineverî, s.297.

³⁰ İbn 'Umrân, II, 411.

³¹ Taberî, VI, 7-8; İbn Miskeveyh, II, 113, 118.

³² Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (İbnCevzî), *Sîretü ve Menâkıbü Ömer b. Abdulaziz*, nşr. Nuaym Zerzür, Beyrut, 1974, s. 285.

lerin veya toplum ahlakına aykırı davranışlar sergileyenlerin tutuklanıp hapsedilmesini bizzat emretmiştir. Örneğin Medine valisi Ebû Bekr Muhammed b. Amr b. Hazm'a kadınlara karşı ahlaksız tavırlar sergileyen bir kişiyi cezalandırıp hapse atmasını bildirmiştir. Vali bu emir üzerine suçluya yüz sopa vurdurmuş, başından aşağı zeytin yağı döktürerek keçi kılından yapılmış bir işkence aleti *bels* üzerine bağlatmış, daha sonra ise çıplak bir vaziyette taşınarak dönemin meşhur sürgün yeri olan Dehlek (دهلك) adasına³³ sürülerek orada hapsedilmiştir.³⁴

Yukarıda kısaca Emevî dönemi zindanlarının Haccâc dönemine kadar ki tarihi sürecini ele almamızın sebebi bir taraftan Haccâc dönemi zindanlarının arka planını daha iyi anlamak, diğer taraftan ise, Emevî dönemi zindanlarının tüm sorumluluğunu Haccâc'a yükleme gayretinin tutarlı olmadığını ortaya koymaktır. Haccâc'ın valilik öncesi ve sonrası hayatından kısaca bahsetmek özdeşleştiği kurumları anlamak ve daha objektif tespitler açısından faydalı olacaktır.

Haccâc b. Yusuf dendiğinde karşımıza önemli bir tarihi şahsiyet çıkmaktadır. "*Zalim Haccâc*" ifadesi tarih adına hiçbir okuma yapmayanların dahi zihnine kazınmış korku salan bir ifadedir. Kanaatimizce Haccâc, tarihte öznel değerlendirmelere maruz kalmış, Şîî-Sünnî her grubun kendisi hakkında menfi düşünceye sahip olduğu fiziki ruhi bütün şeytani özellikleri üzerinde barındıran bir kimlikle takdim edilmiştir. Belki de bizim ele alacağımız konu bu değerlendirmeyi bir derecede olsa besleyecek konumdadır. Ancak, dönemi bir bütün olarak değerlendirip leh ve aleyhte söylemlerin kaynağını çok iyi deşifre etmek gerekir.

Elbette Haccâc'ın yaşadığı süreci bugüne taşıyıp anakronik bir okuma yapmaya kalkarsanız bu algının haklı olduğunu düşünebilirsiniz. Aslında Haccâc yaşadığı çalkantılı fitne döneminin bir şekilde günah keçisi seçilmiştir diyebiliriz. Tarihin bu dönemine dair yapılan çalışmaların sübjektiflikten kurtularak bütün yönleri ile yeniden ele alınması bir çok töhmetin kaldırılmasına katkı sağlayacaktır. Bu ise çok büyük bir gayretle mümkündür. Emevî tarihi; bir taraftan Arap otoritesini benimseyememiş Fars, Rum, Türk vs. mevali unsurların kadim statülerinin sarsılması karşısındaki eylem ve söyleme dayalı hala devam eden refleksleri, diğer taraftan Arap toplumundaki asabiyete dayalı kabileci anlayışın arasında sıkışıp kalmıştır. Haccâc algısı ise bu bütüncül yapı içerisinde negatif bir sembol olarak bayraklaştırılmıştır. Emevîlerin kavmiyetçi, şiddet yan-

³³ Emevî ve Abbasi halifeleri, iktidar muhaliflerini, toplumu kaosa sürükleyenleri, şüphelileri bu adaya sürgüne göndermişlerdir. Adada ilk hapisane Emevîler döneminde inşa edilmiştir. Yakût el-Hamevî, adanın Kızıl Deniz üzerinde Habeşistan ile Yemen arasında bir bölgede bulunduğu ve son derece sıcak ve kayalık arazilerden oluştuğundan bahsetmektedir. Yakût, II, 492. İbn Hallikan, bu bilgileri doğrular benzer ifadelerle yer vermektedir. İbn Hallikan, *Vefayât*, VI, 300. Ada sakinleri konusunda ise tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Yâkübî, bu adanın Necaşilere, Yâkübî, *Buldân*, s.43 Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, ehl-i şirke, en-Nüveyrî Habeşli Müslümanlara, Nüveyrî, *Av-hâyetü'l-Ereb*, I, 244, ait bir ada olduğunu ifade etmektedirler. Ancak, adada Emevîlere ait bir hapisanenin mevcut olduğu düşünüldüğünde, ada yönetiminin Müslümanların idaresinde olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.

³⁴ İsfehânî, *Eğânî*, IV, 44.

İslâmi politikaları Haccâc'la adeta ete kemiğe büründürülmeye çalışılmıştır.

Haccâc'ın şöhreti Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın kendisini devlet kademesinde görevlendirmesi ile ortaya çıkmıştır. Ondan önce hayatına dair çok detaylı bir bilgiye ulaşma imkanı yoktur. Doğumu hakkında farklı tarihler verilmekle birlikte 41/661 yılında doğduğu ağırlık kazanmaktadır.³⁵ Hicaz Araplarının yazlık olarak kullandıkları Taif şehrinde dünyaya gelmiştir. Şehrin en güçlü kabilesi Sakif'e mensuptur.³⁶ Hem anne hem de baba tarafından kabilenin önde gelen ailelerinden olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Annesi sahabelerden Urve b. Mes'ûd'un³⁷ torunudur.

Haccâc'ın Taif yıllarında iktidarda Emevîlerin ilk halifesi Muâviye b. Ebû Süfyan bulunuyordu. Kendileri ile geçmişe dayanan bağları nedeni ile Sakifliler bu dönemde rahat bir siyasi ortam bulmuşlardı. Hz. Peygamber Taif'e gittiğinde onu taşlamaya varacak kadar karşı çıkılmasının sebebi Sakiflilerin Ümeyye oğulları (Emevîler) ile olan ittifakı idi. İki kabile arasındaki siyasi ve ekonomik yakınlaşmanın özellikle Hz. Osman'ın hilafeti sonrası yeniden hız kazandığını görüyoruz. Zira, Ümeyye oğullarının en güçlü şahsiyetlerinden biri olan Hakem ve oğlu Mervan buraya sürülmüşler, Hz. Osman'ın hilafeti ile birlikte yeniden Medine'ye dönmüş ve iktidara geçmişlerdi. Yani Benî Ümeyye'nin iktidarı dolaylı yoldan Sakif kabilesinin iktidarı anlamına geliyordu.³⁸ İlerde, belki bir kısmı haklı olmakla birlikte, günümüze kadar kopartılan fırtınaların altında bu kabile çekişmesinin yattığı söylenebilir. Haşîmiler hiçbir zaman Emevî müttefikleri olan ve birazda uyguladığı sert politikalarla kendilerinin canını yakan Haccâc'a sempati duymayacak, hatta onu aşağılayabildikleri kadar aşağılayacaklardır. Ta ki, çocukluğundan ve gençliğinden başlamak üzere onun itibarsızlaştırılması için gereken bütün yollar denenecektir. İnşa edeceği yer altı zindanları ise onun kötü ününün yayılmasında başat bir rol oynayacaktır.

Haccâc, çocukluğuna dönülerek Arap örfünde yer alan bütün aşağılayıcı ismatlarla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Emevî bağlılığı nedeni ile "Kuleyb" (köpekçik/küçük köpek/fine) lakabı ile lakaplandırılmıştır. Gençlik yıllarında meslek olarak Araplar tarafından çok hoş sayılmayan deri tabaklama ve siyah kuru üzüm satışı gibi işlerde çalıştığı şeklinde rivayetler mevcuttur. Haccâc'ın Emevî bürokrasisinde görev almadan önceki hayatına dair çok az bilgi olduğu ifade edilmesine rağmen bu kadar detayın verilmesi, daha sonraki dönem Haccâc karşıtlarının kurgusu olsa gerektir. Haccâc ailesinin gayri menkul zengini oldu-

³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1978, IX, 118-119; Doğum tarihine ilişkin farklı görüşler hakkında bkz. Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yusuf*, İst. 2009; s.15-16.

³⁶ Haccâc'ın mensup olduğu Sakif kabilesinin kökeni hakkında birbirinden çok farklı rivayetlere yer verilmiştir. Öyle ki, Haccâc'ı doğmadan itibarsızlaştırmak için onu Arab-ı Bâide/helak edilmek suretiyle nesli tükenmiş olup sadece ilahi kaynaklarda ismi geçen Araplardan olan Semûd kavmine kadar dayandıranlar olmuştur. Haccâc'ın nesebi hakkındaki farklı anlatımlar için bkz. Ahmed Musa Hasen Bekkâr, *Haccâcî'l-Mizân*, Amman, 2000, s. 15-16.

³⁷ Hz. Peygamber döneminde İslâm'ı anlatan ve bu yüzden Taif'te ilk şehit edilen sahabelerdir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 117-118.

³⁸ Sakif kabilesi ile Emevî sülalesi arasındaki tarihi münasebet hakkında geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, *Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü, Din Öğretimi Dergisi*, Ankara, 1989, s.66-76.

ğuna dair rivayetleri doğru kabul edeceksek mesleğine dair bu görüşlerin çok da tutarlı olmadığı kabul edilebilir.³⁹

Abdullah b. Zübeyr tarafından doğduğu topraklardan uzaklaştırılan ve Şam bölgesine yerleştiği anlaşılan Haccâc artık sadık bir Emevî taraftarı olarak muarızlarına karşı amansız bir mücadele içerisinde kendisini bulacak, ilk defa Yezid döneminde Şam orduları ile birlikte Harre vakası olarak bilinen Medine kuşatmasına iştirak edecektir.⁴⁰ Yani Haccâc ailesi başından itibaren Ümeyye oğullarının en önde gelen müdafileri olarak saflarını belirginleştirmiş ve Harre olayı ile de üzerlerine kan sıçramıştır. Artık Haccâc siyasi muhalifleri ile kan davalıdır.

Haccâc ailesi, Mervânîler döneminde daha da popüler hale gelmiştir.⁴¹ Ancak bu dönem Emevîler için o kadar risklidir ki, her an tarihe karışma durumuyla karşı karşıyadır. Zira, ellerinde Şam bölgesi, bugünkü Suriye'nin bir kısmı, dışında başka bir bölge yoktur. Her taraftan kuşatılmış durumdadırlar. Abdullah b. Zübeyr, Mısır dahil olmak üzere İslam coğrafyasının büyük bir bölümünü ele geçirmiştir. Hicaz bölgesine düzenledikleri operasyonda Haccâc'ın da içerisinde bulunduğu ordu ağır bir mağlubiyet yaşamış ve çok az bir grup canını zor kurtarmıştır. Bu hadise sürgün sonrası Haccâc ailesinin Abdullah b. Zübeyr'den yemiş olduğu ikinci büyük darbedir.⁴² Herhalde bu yaşananlar onu Abdullah b. Zübeyr'e karşı daha da kinlendirmiş olmalıdır.

Anarşi ortamının her tarafı sardığı bir süreçte hilafet makamına oturan ve Emevî devletinin ikinci kurucusu kabul edilen Abdülmelik dönemi (65-86/685-705) Haccâc'ın bütün birikimini Emevî devletinin bekası için harcadığı dönemdir. Artık Haccâc hem söylem hem de kılıç gücünü sonuna kadar kullanacaktır. Şu bir hakikat ki, Haccâc'ın hutbelerindeki sözleri mançınıklarla atmış olduğu taşlardan daha etkili olmuştur.⁴³ O, sözün gücünü sonuna kadar kullanan çok iyi yetişmiş büyük bir hatip ve devlet adamıdır.

Haccâc ilk olarak Filistin valisi Ebân b. Mervân tarafından Filistin bölgesinde emniyet müdürlüğü (Sahibu's-Şurta) görevine getirilmiştir.⁴⁴ Daha sonra ilk üst düzey idari görevi Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab'a karşı Irak'a gönderilen ordu birlikleri içerisinde artçı komutanlığıdır.⁴⁵ Buradaki başarısı halife yanındaki konumunu güçlendirmiş görünmektedir. Emevîler için en büyük tehlikelerden biri olan Hz.Hüseyin taraftarı Muhtar es- Sakafi'nin diğer düşmanları Abdullah b. Zübeyr tarafından ortadan kaldırılması, hemen akabinde Abdullah b. Zübeyr'in Irak topraklarındaki varlığının sonlandırılması bütün dikkatlerin Hicaz'a yönelmesine sebep olmuştur. Nitekim bu görev hitabeti ve cesareti ile ön plana çıkmaya başlayan, Abdullah b. Zübeyr'in geçmişte gadrine uğramış Haccâc'a verilecektir. Artık Haccâc'ı Haccâc yapan ve tarihe mal eden olaylar

³⁹ Aksu, *Haccâc*, s.17,22.

⁴⁰ El-İsfehânî, *el-Eğâni*, Beyrut, 1962, XVII, 121.

⁴¹ Aycan, "Haccâc" md. XIV, 427.

⁴² İbnAbdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, V, 106-107.

⁴³ Ahmed Musa, *el-Haccâc*, s. 24.

⁴⁴ Yılmaz, *Polis Teşkilatı*, s.84.

⁴⁵ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 410.

silsilesi bundan sonra başlayacaktır.

On yıla yakın süredir devam eden çift başlı halifelîğe son vermek parolası ile yola çıkan Haccâc, kendi halkının desteğini almış ve Mekke üzerine yürümüştür. 6-7 ay süren bir kuşatma savaşından sonra Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmıştır.⁴⁶ Akabinde ise, ödül olarak ele geçirdiği Hicaz bölgesine, daha sonra Yemen ve Yemâme valiliğine (74/693) getirilmiştir.⁴⁷

Haccâc'ın Irak Valiliği ve Bölgede İnşa Ettiği Zindanlar

Kûfe ve Basra şehirlerini içine alan Irak coğrafyası eski çağdan itibaren önemli kültürlerle ev sahipliği yapmış siyasi ve ekonomik merkezdir. İlk İslam fetihleri sonrasında kurulan bu iki önemli garnizon şehri, Hz. Ömer'in vefatı sonrası doğu bölgelerinde gerçekleştirilen fetihlerdeki etkinliği kadar iç politika da belirleyici rol üstlenmiştir. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde başkent yapılan Kûfe ve siyasi paydaşı olan Basra ilerleyen dönemlerde Şiî hareketin merkezi haline gelerek, asırlar öncesi husumetli oldukları Ümeyye oğulları iktidarına karşı sert bir muhalefet sergilemişlerdir. Şehirlerin kozmopolit yapısı, köyden kente hızlı göç nedeni ile demografik yapının ani değişimi, sahabe ve tabinden önemli muhalif önderlerin ağırlıklı olarak burada faaliyet yürütmeleri zamanla iç güvenlik sorunlarının devlete karşı sık sık ayaklanmaya kadar uzanmasına sebep olmuştur. Hz. Ali'nin amcaoğlu Müslim b. Akil'in ihtilal başlatma evresinde burada öldürülmesi, Hz. Hüseyin Kûfe yolunda öldürülmesi, Muhtar es-Sekaff'nin isyanını başlatması, Musab b. Zübeyr'in Kûfe hakimi Muhtar ortadan kaldırması, daha sonra Mus'ab'ın Emevî orduları tarafından bertaraf edilmesi, Haccâc'ın Kûfe'ye vali olarak atanmadan önce cereyan eden olaylardan sadece bir kaçıdır. Basra ise, üçüncü bir güç olarak ortaya çıkan ve çok sert isyanlara teşebbüs eden Hâricîlerin hakimiyeti altında idi. Kısaca bu iki şehirde anarşi ortamı hakimdi.⁴⁸

Halife Abdülmelik'in bu denli kaotik bir ortamda çok nitelikli olmadığı anlaşılan kardeşi Bişr b. Mervân'ı Irak'a vali ataması durumu daha da güçleştirmiş, isyan hareketleri artmıştır. Onun ölümü ile birlikte (75/694) boşalan Irak valiliğine yaklaşık üç yıldır Hicaz ve Yemâme bölgesindeki hızlı devletçi tutumu ve sert uygulamaları ile kendini kanıtlamış Haccâc'ın atanmasının uygun olacağı düşünülmüştür.⁴⁹ Böylelikle Abdülmelik'in göndermiş olduğu mektupla Haccâc vali olarak atanmıştır.⁵⁰

Poşusu ve kırmızı sarığı ile kimliğini gizleyen Haccâc, Kûfe Camii minberine çıkıp o meşhur hutbesini okuduktan sonra sabık valiler gibi güvenlik merkezli bir yönetim tarzı sürdürmüştür.⁵¹ Kûfe halkının merkezi otoriteye karşı isyankar

⁴⁶ Yılmaz, *Zindanlar ve Hapishaneler*, Samsun, 2010, s.70

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 195.

⁴⁸ Mes'udî, *Murûc*, III, 126.

⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 7-8.

⁵⁰ Yâkûbî, *Târîh*, 272.

⁵¹ Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü Hutabî'l-Arab*, I-III, Beyrut, 1923, II, 279-280.)Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 348-349.) Orijinal metinler için bkz. Cahız, *el-Beyân*, II, 138; Taberî, VI, 203-204; Mes'udî, *Mürûcü z-Zehab*, III, 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 7-9; İbn Abdîrabbih, → →

tutumunu çok iyi bilen Haccâc bundan sonraki süreçte merkezden bağımsız hiçbir adım atmamıştır. Yirmi yıl boyunca Irak'ta izlediği politikalarda da hep bunu gözetmiştir. Diliyle ve fiiliyle etrafındakilere galebe çalmak ve yüreklerine korku salmak Haccâc'ın öncelikli politikasıdır.⁵² Bu politikanın sürdürülebilir olmasında zindanlar önemli bir işlev görmüştür.

Vali Haccâc görev yaptığı bölgedeki vilayetlerde en üst bürokrat sıfatı ile tüm kurumlarda olduğu gibi zindanların yönetiminde de önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Özellikle siyasi muhalefetin yoğun olduğu bu coğrafyada zindanların işleyişine doğrudan müdahil olmuştur. İstedığı kişiyi hapsedmiş istediğini ise serbest bırakmış, halife müdahil olmadığı sürece tek yetkili olarak hiçbir engelle karşılaşmamıştır.⁵³

Haccâc, valiliğe atanır atanmaz anarşiyi ortadan kaldırmanın yolunun son derece katı ve acımasız bir siyaset izlemekten geçtiğini düşünmüş olacak ki, ülke istikrarına giden her yolu mubah görmüş; her türlü işkence ve hürriyeti kısıtlayıcı cezaya başvurma yoluna gitmiştir. İktidar düşmanlarını sindirmiş, onlara göz açtırmamıştır. İnşa ettirdiği korkutucu zindanlar tarihi Haccâc figürünün ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir.

Valiliği öncesi bölgedeki mevcut zindanları yeterli görmeyen Haccâc, yenilerini inşa ettirmekle işe başlamıştır. Haccâc zindanı olarak da bilinen *Dimas* (الديماس) Haccâc tarafından garnizon şehri olarak kurulan Vasıt'ın batı yakasında dâru'l-imâraya bitişik inşa edilmiş dönemin en meşhur zindanlarından biridir. Zindanın etrafında saray, cuma mescidi ve dükkanlar bulunmaktadır.⁵⁴ Dönemin en şöhretli ve korunaklı zindanlarından olan *Dimas*'a bu ismin verilmesinin sebebi yer altına kurulması ve kabri andıran bir mimari özelliğe sahip olmasıdır.⁵⁵ Abbasiler döneminde de yaygınlaşacak olan bu tip zindanlar kaynaklarda açıkça ifade edilmese de Bizans model alınarak inşa edilmiştir. Zira daha önce Arap yarımadasında bu tarz zindanlarla karşılaşma imkanı yoktur.

Zindanda bir kişinin dahi hareket edemeyeceği, ancak oturarak hareketsiz kalabileceği basık ve küçük hücreler yanında⁵⁶ farklı büyüklükte koğuşlar da bulunmaktadır.⁵⁷ Bir taraftan zindanın karanlığından bahsedilirken, diğer taraftan mahkumların güneşten kavrulduğuna ilişkin rivayetlerle karşı karşıyayız. Çelişki gibi gözükse de, zindanın mimari yapısı incelendiğinde, bitişiğinde mahkumların yazın güneş sıcağına, kışın soğuğa maruz bırakılarak işkenceye tabi tutuldukları kenarları yüksek surlarla çevrili büyük avlunun bulunduğu ve mahkumların zaman zaman buraya toplandıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.⁵⁸ Ya

→ →

İkdu'l-Ferîd, IV, 204; Ayrıca bkz. Aksu, s.53-55; Ahmed Musa, s.198-199.

⁵² Ahmed Musa, *el-Haccâc*, s.188)

⁵³ Taberî, VIII, 119.

⁵⁴ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre diğer bir çok şehirde olduğu gibi hapisane Daru'l-İmâra/hükümet konağı içerisinde yer almaktadır. Eslem b. Sehl Bahşel, *Târîh-u Vâsıt*, Bağdat, 1967, s.84.

⁵⁵ *Dimas* lugatta yer altına kazılan derin kuyu anlamına gelmektedir. İbn Manzûr, "dms" md.

⁵⁶ Tenuhî, *el-Ferec*, I, 260-261.

⁵⁷ Mes'udî, *Murûc*, III, 379.

⁵⁸ Müberrred, III, 369; Mes'udî, *Tenbîh*, III, 275.

zın sıcak, kışın soğuk ve yağışa karşı korunaksız bu alan, mahkumların hava alması ve volta atması için değil adeta işkence amaçlı kullanılmış olmalıdır.⁵⁹

Zindandaki mahkum sayılarına dair çok çelişkili rivayetler mevcuttur.⁶⁰ Haccâc'ın (öl.95/708) vefatında bu hapisanede bulunan mahkum sayısının 50.000 erkek, 20.000 kadına ulaştığı rivayet edilmektedir.⁶¹ Bir başka rivayette 30.000 kadın bulunup bunlardan 16.000'ninin çıplak olduğu,⁶² üçüncü rivayette ise toplam 33.000 mahkumun bulunduğu ifade edilmektedir.⁶³ Her ne kadar sayılar arasında farklılık varsa da sonuç olarak bu hapisanenin son derece geniş bir alan üzerine kurulu ve diğerlerinden daha hacimli olduğu anlaşılmaktadır. *Dimasta* kalabalık sayıda kadın mahkumların da bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Bu zindanda kadın ve erkek mahkumların bir arada çıplak olarak tutulduğuna ve mahkumların aç aslanların önüne atılarak parçalandığına ilişkin rivayetlere⁶⁵, ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.

Haccâc sonrası farklı bir idari anlayışla iktidara gelen halife Ömer b. Abûlaziz, Basra ve Horasan valilerine talimat vererek hapisanelerindeki yaklaşık 80.000 mahkumu serbest bıraktırmıştır.⁶⁶ Elbette Haccâc'la özdeşleşen kötü şöhrete kavuşmuş *Dimas* zindanlarındaki mahkumların da tamamı tahliye edilmiştir.⁶⁷

Dimas'ı isyancıların toplu olarak yakalanıp hapsedildiği, belki birçoğunun ölüme terk edildiği, insanların içine korku salan, yaşam koşulları güç, Emevî döneminin en şöhretli zindanı olarak tanımlamak mümkündür. Bu gün her hangi bir tarihi kalıntı bulunmadığı için sadece kaynaklardaki sınırlı bilgilerle zindanı tasvir etmeye çalıştık.

Irak bölgesinin ikinci büyük şehri Basra, Hz. Ömer'in emri ile Utbe b. Gâzân tarafından 17/638 tarihinde kurulduğunda ilk inşa edilen yapılardan biri hapisane binası olmuştur.⁶⁸ Kamıştan kurulduğu anlaşılan şehir, birkaç yıl sonra kerpiç ve çamurla yenilenmiştir. Şehri ikinci defa daha dayanıklı inşaat malzemeleri ile kuran kişi, Muâviye'nin Basra valisi olan Ziyâd'dır.⁶⁹ Şehrin *Bâtına (göbek)* olarak isimlendirilen merkezi kısmında kurulan zindan valilik binasının bir parçasıdır.⁷⁰ Şehrin dayanıklı inşaat malzemeleri ile yenilenmesinin temel gerekçelerinden biri, daru'l-imara içerisinde bulunan dîvanlar, yiyecek depoları, hamam vs. önemli binaları daha korunaklı hale getirmektir. Bu dönemlerde artık Basra da güvenlik anlayışı değişmiştir. Ziyâd ve oğlu Ubeydullah

⁵⁹ Müberred, , III, 369; Mes'udî, *Tenbîh*, III, 275.

⁶⁰ Meçhul, *Uyûn*, III, 10; Mes'udî, *Murûc*, III, 375; İbn Abdirabbih, V, 46.

⁶¹ Müellifi Meçhul, *el-Uyûnvel-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, Bağdat, t.y., III, 10.

⁶² Mes'udî, *Murûc*, III, 375.

⁶³ İbn Abdirabbih, , V, 46.

⁶⁴ Bezre, s.104.

⁶⁵ Bezre, s.104.

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Meârif*, s.36; Belâzûrî, *Fütûh*, 466.

⁶⁷ İbn Abdirabbih, IV, 427.

⁶⁸ Belâzûrî, *Fütûh*, s.347.

⁶⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, s.341. Şehrin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Can, *İslâm Şehirleri*, s.50 vd

⁷⁰ Ali, Salih Ahmed, *Hıtatü'l-Basra ve Mintikâtuha*, Bağdat, 1986, s. 57.

Hâricîleri Basra zindanlarına doldurmuştur.⁷¹ Devletin tüm kurumlarının merkezi bir mahalde toplanmasının sebeplerinden biri, ani isyanlar karşısında duyulan güvenlik kaygısıdır. İlk saldırıya maruz kalacak bina ise muhalif grup taraftarlarının bulunduğu zindanlardır. Bu nedenle hapishanelerin fiziki yapılarından bahsederken detayı ile açıklayacağımız gibi zindanlar yüksek surlarla çevrili olup korunaklı birçok hücreden oluşmaktaydı. Bütün bunlara rağmen mahkumlar, zaman zaman değişik yöntemler geliştirerek taraftarları ile irtibat kurmuş ve şehirde çıkan bir ayaklanma sonucu, dışardan aldıkları destekle kapıları kırıp Basra zindanından kaçmayı başarılabilmişlerdir.⁷²

Haccâc, güvenlik kaygılarının artması nedeniyle şehirde sıkı yönetim ilan etmiş ve doğal olarak tutukluların sayısı artmıştır. Vali konağına bitişik olan zindan ihtiyacı karşılayamaz duruma gelmiş daha önce Basra'da vali Ubeydullah'ın yaptırdığı şehir sarayının hemen bitişiğine yeni bir zindan inşa edilmiştir. Buraya Abdurrahman b. Eş'as ayaklanmasına katılanlar hapsedilmiş, daha sonra da bu mahkumlar sürgüne gönderilmiştir.⁷³

Basra tarihine dair bilgi veren müelliflerin bazıları şehirde hapishane binasının Abbasiler dönemi başında inşa edildiğini ifade etmektedirler.⁷⁴ Bu durum hükümet konağı ve saray binalarından bağımsız müstakil bir hapishane binasının bu dönemde inşa edilmiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Basra hapishaneleri şehrin kuruluşu kadar eskidir. Aslında Abbasi döneminde de zindanların ağırlıklı olarak vali konağına bitişik inşa edildiğini görmekteyiz. Şehir meydanının hemen ortasında cami, camiye bitişik vali konağı, vali konağının bitişiğinde ise divanlar, hapishane ve emirlik hamamı bulunmaktadır.⁷⁵

Sürekli hırsızlık ve haramilik yapan Cuhder el-'Ukalî isimli şahsın hapis hayatına dair söylediği şiirler Haccâc'ın başka zindanlar da yaptırdığını göstermektedir. Hırsızların alıkonulduğu, son derece korunaklı ve birçok gardiyanın görev yaptığı Yemâme yakınlarındaki *Sicnu'd-Duvvâr*,⁷⁶ Kûfe'de korunaklı ve dayanıklı anlamlarına gelen ve mahkumları korkutacak kadar tehlikeli bir bölgede kurulan *Kûfan* hapishanesi Haccâc döneminin diğer önemli zindanlarından⁷⁷ Özellikle hırsızların ve haramilerin kaldığı zindandaki yaşam koşullarını anlatan şair, buraya ziyaretçilerin kabul edilmediğinden, mahkumların *el-miktara* ismiyle ağaçtan ayak bileklerine girecek şekilde yapılmış prangalara bağlandığından, bu prangaların acı ve darlık verdiğinden bahsetmektedir.⁷⁸

Haccâc'ın yaptırdığı diğer bir zindan ise, Basra ve Kûfe arasında olup, *La'la'*

⁷¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, II, 188; İbn Habîb, *Esmâu'l-Muğtâlin*, s.188.

⁷² İbn Habîb, s.188.

⁷³ Belâzûrî, *Fütûh*, s.402.

⁷⁴ Yılmaz Can, Basra'da hapishanenin Abbasiler döneminde yapıldığını belirtmektedir. Can, *İslam Şehirleri*, s.56.

⁷⁵ Şehir planı hakkında detaylı bilgi için bkz. Can, *İslam Şehirleri*, s.203-204.

⁷⁶ Müberred, I, 159; Tenûhî, *Ferec*, V, 31.

⁷⁷ Yâkût, *M'uceb*, II, 489.

⁷⁸ Müberred, I, 159.

(اللعن) ismiyle anılmaktadır.⁷⁹ Zindan, bu ismi muhtemelen kelime anlamından kaynaklanan “açlıktan yanıp yıkılmak, kemik vs. kırmak, bir şeyden gözlerin sıkılıp üzülmesi” gibi mahkumlara uygulanan muamele tarzından almış olmalıdır.⁸⁰ Kûfan hapishanesinde olduğu gibi zindanın gözden irak bir bölgede inşa edilmiş olmasından dolayı hakkında detaylı bir bilgiye ulaşma imkanımız yoktur.

Haccâc'ın fetihlerin yoğun yaşandığı Sicistan'da yaptırdığı zindan şiirlerdeki tasvirlerle göre bir kale zindanıdır. Yüksek bir bölgedeki kale içerisine yapılan bu zindanda mahkumlar kare şeklinde yapılmış dar pencereden gökyüzü dışında hiçbir yeri görme şansına sahip değildi.⁸¹ Taberî'nin yer verdiği rivayete göre, Haccâc'ın Hemedan sahibu'ş-şurtasına bazı kişileri bu bölgedeki zindana göndermesi hususundaki direktifi her şehirde olduğu gibi Hemedan'da da bir zindanın var olduğunu ortaya koymaktadır.⁸² Ancak bu zindanların Haccâc döneminde mi, yoksa daha önceki bir dönemde mi inşa edildiğine dair net bir bilgiye ulaşamıyoruz. Söz konusu yerleşim alanlarının Sasâni döneminin önemli merkezleri olduğu düşünülüyor ve İslam fetihleri öncesi birçok kalelerin bu coğrafyada mevcut olduğu bilindiğine göre Sasani bakiyesi kale zindanlarının Haccâc tarafından kullanıldığı söylenebilir.

Kûfe ve Basra'daki meşhur zindanlar yanında karakol zindanları da mevcuttu. Örneğin Basra'da karakol hapishanesi şehrin iç ulaşım yükünü çeken *Mirbâd* isimli caddenin hemen kenarında dâru'l-imâra'ya bitişik olan polis karakolu içerisinde idi.⁸³ Kûfe'de ise bizzat dâru'l-imaranın bazı hücreleri polis karakolu ve hapishane olarak kullanılmıştır. Mescide bitişik olan bu hücrelerde 500 kişiden oluşan polis gücü ikamet etmekteydi.⁸⁴ Karakol zindanları mahkumların göz altı süreci için kullanılmakta olup, mahkumlar daha sonra buradan merkez zindanlara nakledilmekteydi.

Haccâc dönemi zindanlarının önemlilerinden birinin *Dehlek* zindanı olduğu anlaşılmaktadır. İsmi üzerinde bulunduğu adadan alan bu zindan ⁸⁵ Kızılda-
niz'de coğrafi açıdan olumsuz şartlar taşıyan bir adacıkta bulunmaktaydı. Bu ada sürgün adası olup, zindana ağır siyasi suçlular atılmaktaydı. Haccâc'ın valiliğini yaptığı Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminde⁸⁶ aktif olarak kullanılmaya başlanmış daha sonraları ise faaliyetlerine devam etmiştir. Hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmasak da şairin aşağıdaki şu mısraları bize bu zindan hakkında ipuçları vermektedir:

*Beldeler içinde en kötüsü Dehlek'tir
Orada her kişinin sonu helak olmaktadır.*

⁷⁹ İsfehânî, *Eğâni*, XI, 136.

⁸⁰ Bezre, s.104.

⁸¹ İsfehânî, *Eğâni*, X, 106.

⁸² Taberî, 294.

⁸³ Massignon, *Explicationdu Palan de Basra*, s. 66.

⁸⁴ Taberî, IV, 587.

⁸⁵ Abbasi halifeleri kendi üst düzey bürokratlarından bazılarını bu adadaki hapishaneye göndermişlerdir. Taberî, VII, 508.

⁸⁶ Ömer b. Abdülaziz Yazid b. Mühelleb'i vergi kaçırdığı için bu hapishaneye sürmüştür. Samed, s.87.

*Sana delil olarak adanın cehennem sıcağı
Ve sahip olduğu zindan yeter.⁸⁷*

Velfid'in emri ile Ali b. Abdullah b. Abbas Dehlele hapishanesine atılmıştır. Uzun süre güneşte bekletildikten sonra başından aşağı zeytin yağı dökülmüş ve 60 sopa vurulmuştur. Ali, üzerine giydirilen zeytin yağını çekecek özelliğe sahip yün aba ile birlikte her gün küp içerisinde güneşe çıkartılıp işkence edilerek sorguya çekilmiş ve itirafa zorlanmış, her işkence sonrasında tekrar hüccesine atılmıştır.⁸⁸

Dehlele zindanının, içerisinde bulunduğumuz 21. yüzyılda insan hakları savunucularının sürekli eleştirilerine muhatap olmasına rağmen halen varlığını sürdüren Guantanamo hapishanelerini andıran bir yapılanma içerisinde olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Elbette tespit etmiş olduğumuz bu zindanlar dışında Haccâc'ın hakim olduğu bölgede daha bir çok zindanın var olabileceği söylenebilir. Yukarıda ifade edildiği gibi Ömer b. Abdülaziz'in iktidarı ile birlikte Horasan zindanları dahil bir çok zindandan 80.000 mahkumun tahliye edilmesi bu görüşü desteklemektedir. Ancak bu zindanlar hakkında herhangi bir bilgiye ulaşma imkanımız yoktur. Haccâc döneminin en meşhur zindanının, taraftarlarının yoğun olarak yaşadığı ve her türlü baskın tehlikesinden uzak Vasıt'ta bulunduğu bir gerçektir.

Zindanların Fiziki Yapısı

Zindanlar, mahkumlar ve çalışan personel dışında herkesin fiziki koşulları hakkında bilgi sahibi olabileceği yapılar değildir. Bu nedenle o dönemin zindanlarının mimari yapısına ve koşullarına dair en sağlıklı bilgiyi, abartılı bir anlatımla da olsa, mahkum şairlerin, edebiyatçıların ve ulemeden bazı şahsiyetlerin günümüze aktardıklarından elde etmekteyiz. Bu bilgilerden yola çıkarak İslamiyet'in ilk dönemlerinde Arap yarımadasının faklı bölgelerinde kuyu tipi zindanların var olduğuna şahit oluyoruz. Mimari incelikten uzak olan bu mekanlar sıcak çöl ikliminde yiyecekleri muhafaza amacıyla yer altına kazılmış dehliz ve kuyulardan ibarettir.⁸⁹ Özellikle sürekli yer değiştiren bedevi topluluklar için pratik çözüm olarak tutuklunun çıkamayacağı şekilde derince kazılan kuyular hapishane olarak kullanılmaktaydı. Bir veya birkaç kişiyi barındırabilecek genişlikteki kuyuların üstü açık olup, mahkumun her türlü sıcak ve soğuğa maruz kalabileceği niteliktedir. Bu tür kuyular, muhtemelen kısa süreli mahkumiyetler için kullanılmaktaydı. Kabile yaşamında teamüllere aykırı davrananlara verilen yaygın ceza kabileden uzaklaştırmaktı. Yerleşik hayatın hüküm sürdüğü Mekke başta olmak üzere Arap yarımadasının diğer şehirlerinde ise, evlerde yiyecek depolanan kilerler hapishane amaçlı kullanılmaktaydı. Buralar güneş almayan, rutu-

⁸⁷ Yâkût, II, 492.

⁸⁸ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 38.

⁸⁹ Kit su kaynaklarına sahip olan çorak bir yapıya sahip Mekke'de su ihtiyacını karşılamak için Zemzem kuyusu dışında çok sayıda kuyu açılmıştır. Bir kısmı şahsa ait olan ve zaman zaman kuraklık nedeni ile suyu çekilen bu kuyulardan tespit edilenlerin sayısı kırkbeşe kadar ulaşmaktaydı. Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara, 2003, s. 65 vd. Tutukluların bir kısmının buralara hapsedilmesi kuvvetle muhtemeldir.

betli, sağlıksız mekanlardı.⁹⁰ İslamı kabul eden himayesiz Müslümanlar, Mekte'de bu tür yerlerde hapsedilmekte, bazıları Medine'den gönderilen casuslar yardımı ile kaçırılmaktaydı. Kuyu tipi hapisaneler, ilkel kabul edilebilecek düzeyde inşa edilmiş olup bireysel girişimlerle teşekkül etmiştir.⁹¹

Hapishanelerin kurumsallaşması ile ortaya çıkan ve tarihi açıdan şöret kazanmış katlı yeraltı zindanlarının en alt kısmında yer alan kuyuların fiziki yapısı, geçmiş dönemdekilerle benzerlik göstermiş olsa da işlevinin tamamen farklı olduğu gözlemlenmektedir.⁹² Mahkumlar açısından zaten mezarı andıran bu hapishanelerde nehir seviyesine doğru derinliğine kazılan çukurlar, birer ölüm kuyusundan ibaretti. Sâsâniler tarafından sıklıkla kullanılan, Emevî ve Abbasiler döneminde de devam eden kuyu zindanları daha ziyade suya ulaşılana kadar kazılmakta, mahkum kuyuya genellikle tek olarak hapsedilmekteydi. Mahkum, bazen ayaklarından bağlanarak tepe üstü, bazen ise belinden bağlanarak düz olarak kuyudan aşağı sarkıtılırdı. Bir kısmı ise kuyu dibine indirilir, kuyunun ağzı ağır bir taşla kapatılırdı.⁹³ Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından atıldığı (buna hapsedildiği de diyebiliriz) su kuyusu tipi zindanların ortaçağ Sasani, Bizans ve İslam geleneğinde de devam ettirildiğini görmekteyiz.⁹⁴ Mahkumların karanlık nedeni ile gözlerini kaybettikleri, hürriyetlerine kavuşsa dahi kronik rahatsızlıklara düşürüldükleri, özellikle kuyu zemininin su ile kaplı olmasına bağlı olarak kısa sürede romatizmal hastalıklara yakalanmış oldukları kaynaklarda yer almaktadır.⁹⁵ Haccâc döneminde müstakil anlamda kuyu tipi zindanların kullanılmasından öte, Dîmas örneğinde olduğu gibi yer altı zindanlarının en alt kısımları bu amaç için kullanılmaktaydı.

Kuyu tipi zindanlar yanında Arap toplumunun yerleşik hayata yönelişi arttıkça şahıslara ait evler veya evlerden dönüştürülmüş mekanlar, hapishane olarak kullanılmaya başlanmıştır. İslam devletinin tesisi ile birlikte yargı sisteminin yürürlüğe konmasının bunda önemli payı olmuştur. Alacakların tahsil edilememesi nedeniyle mağdura tanınan rehin alma hakkına bağlı olarak fertlerin tutuklanması hapishane olarak kullanılacak yeni mekanlara ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. Bu amaçlara matuf olarak şahıslara ait evler hapishane amaçlı kullanılmıştır.⁹⁶ Evlerin mimari yapısına bakıldığında basit, daha ziyade tek katlı ve basık, ahşap, kerpiç, taş gibi malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. Hz. Ömer dönemine kadar bir kısım evlerde kapı dahi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bazı evlerin iç kısmı hasır plakalarla odacıklara ayrılmıştır.⁹⁷

⁹⁰ Mahmud Necib, *İlmu'-l'kâb*, s.50-51; Ğânim, s.3.

⁹¹ Yılmaz, *Zindanlar*, s.118.

⁹² Taberî, VIII, 159; Hatîb, XIV, 624; İbn Tiktaka, s.184.

⁹³ Firdevsî, *Şehnâme*, trc. Necati Lugal, M.E.B. Yayınları, İst. 1994, IV, 350.

⁹⁴ İran Ordu Komutanı Rüstem'in yeğeni Bijen'e bir av esnasında Turan hükümdarı Efrasiyab'ın kızı Münije aşık olur, bu ilişkiyi duyan Efrasiyab, baş düşmanı Rüstem'in yeğenini bir kuyuda hapseder. Daha sonrası dayısı Rüstem hile ile gelip kuyuya ip sarkıtarak Bijen'i kurtarır. Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB. Yayınları, İst. 1996, s. 480.

⁹⁵ Yakubî, *Tarih*, II, 421-422.

⁹⁶ Cevad Ali, V, 587.

⁹⁷ Çelikkol, s. 87-88.

Korunaksız bu evlerde mahkumun güvenli bir şekilde hapsedildiği düşünülemez. Ya doğrudan ev sahibinin, ya da onun tayin etmiş olduğu bir kişinin eve hapsedilen tutuklunun başında nöbet tutarak kaçışına mani olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Ömer'in Medine'de evden dönüştürerek kurmuş olduğu hapishane-nin diğer evlere göre daha muhkem olduğu düşünülmelidir.⁹⁸ Böyle bir teşebbüse kalkışılmasının iki gerekçesi olabilir: Birincisi, kurumsallaşan devlet yapısı içerisinde yeni bir hapishane modelinin ortaya çıkma zorunluluğu; diğeri ise korunaksız evlerde gerçekleşen hapis işlemlerinin sağlıklı bir neticeye ulaşmamış olmasıdır. Medine'deki bu hapishane zihnimize oluşan Haccâc dönemi zindanları ile örtüşmese de, o dönemin şartları içerisinde kapısında gardiyanların nöbet tuttuğu korunaklı bir yapıdır. İlk kurulan Medine hapishanesinin fiziki koşullarına ilişkin detay kaynaklarda mevcut değildir.

Emevîlerle birlikte tam teşekküllü bugünkü hapishane binalarına yakın farklı tip mekanların oluştuğunu görebilmekteyiz.⁹⁹ Hilafet merkezinin Arap yarımadası sınırları dışına taşınmış olması, hapishane kurumu açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. Hem ortaya çıkan ve ardı arkası kesilmeyen siyasi karışıklıklar hem de Bizans ve Sasani mimari mirasından kaynaklanan zenginlik nedeniyle Suriye ve Irak bölgesinde bir anda çok sayıda farklı zindan tipleri ortaya çıkmıştır. Şam modeli olarak tanımlayabileceğimiz bu zindanlar, Bizans mirası olup yukarıdaki örneklerde olduğu gibi şehir merkezindeki hükümet konağının (Dâru'l-İmâra) içerisinde yerini almıştır.¹⁰⁰ Yeni kurulan İslam şehirlerinde de bu model uygulanmıştır.¹⁰¹ Zindanların mimari yapısı; karanlık, bakımsız, bolca demir zincir ve halkaların bulunduğu koşullardan oluşmaktaydı. Polis karakol hapishaneleri, yüksek ve muhkem dış surlarla çevrili idi.¹⁰² Birden fazla mahkumun bir arada bulunduğu koşulların son derece ilkel olduğu ve yaşam koşullarına uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Mahkumlar daha ziyade duvara sabitlenmiş halkalara zincirlerle bağlı olarak zamanını geçirdiği için çoğunlukla istirahat edebilecekleri yatak, yorgan gibi eşyalar bulunmamaktaydı. Mahkumların gün ışığına duyulan özlemi sürekli vurgulamaları yer altı zindanlarında dışa açılan bir pencerenin olmadığını göstermektedir.¹⁰³ Zindanlarda yemek pişirildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut olmadığı için hapishane içerisinde bir yemekhane bulunmadığı düşünülebilir. Mahkumların yemek ihtiyaçları kuru yiyeceklerle sağlanmaktaydı. Adi suçlardan yatan mahkumlara temizlenmeleri için hamam izni verildiği ve hapishane dışına çıkartıldığı şeklindeki rivayetler dikkate alındığında, banyo için ayrılan bir bölümün de mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.

Dönemin yargıçlarından birinin mahkumiyet kararı verdiği davalıya karşı söylediği "*Sessiz bir kapı, ağır demir bağlar ve gardiyanlar ki onlara "hafs" ismi*

⁹⁸ Makrîzi, *Hitat*, II, 187.

⁹⁹ Yılmaz, *Hapishaneler*, s.563.

¹⁰⁰ Mes'udî, *Tenbih*, s.261. Önemli şehir merkezlerindeki hapishanelerin konumu hakkında geniş bilgi için bkz. Can, *İslam Şehirleri*, s.203-239.

¹⁰¹ Belâzûrî, *Fütüh*, s.342.

¹⁰² İbn Habib, s.188.

¹⁰³ Taberî, VIII, 159; İbn Kesîr, I, 182.

verilmektedir.” şeklindeki ifadeleri resmi ağızdan dönemin hapishane yapısı hakkında kısmi bilgi vermektedir.¹⁰⁴

Halka kapalı kale surları arkasında siyasi suçluların kaldığı kale hapishaneleri, daha doğrusu zindanlar, fethedilen eski Sasani topraklarında genellikle sarp dağlarda kurulmuştu.¹⁰⁵ Kale burçlarının temellerine kadar inen bodrumlar da zindan olarak kullanılmaktaydı. Aynı şekilde Bizanslılardan ele geçirilen kale surlarında da benzer zindanlar mevcuttu.¹⁰⁶ Zindan türü hapishaneler gece ile gündüzün birbirinden ayırt edilemeyeceği ve mahkumların gece körlüğü hastalığına yakalanmasına sebep olacak kadar karanlık, mezarı andıran yerlerdi.¹⁰⁷ Dar bir kapı, hücrenin üs tarafı kesme taşlarla kaplanmış, istisnai de olsa bazılarında küçük pencerelerin bulunduğu, mahkumların yüreğine korku salan ürpertici vahşi hayvan seslerinin duyulduğu, ıssız ve sessiz, şairlerin ifadesi ile cehennemden farksız yerlerdi zindanlar. Bakımsız bu hücrelerde her türlü zararlı böcekler kol gezmekteydi.¹⁰⁸

Haccâc döneminde ilk olarak *Dimas Zindanı* ile birlikte yeni bir model oluşturulmuştur.¹⁰⁹ Zamanla bu zindan tipleri birçok bölgede, özellikle Abbasilerde, yaygınlık kazanmıştır.¹¹⁰ Gizlilik, güvenlik, halka korku salma gibi birtakım kaygılarla katlı olarak yer altına inşa edilen bu yapılar söz konusu dönemlerin en şöhretli zindanlarıdır. Bu şöhretini ise mahkumlara uygulanan muameleler yanında ürkütücü fiziki yapısından almaktadır. Uzaktan bakıldığında sadece minareyi andıran kuleden ibaret zannedilen zindanlar,¹¹¹ herhangi bir mahkumun hareket imkanının bulunmadığı daracık hücrelerden oluşmaktaydı.¹¹² Bu hücreler, hapishanenin tam merkezinde yer alan ve en alt tabakaya kadar uzanan minare şeklindeki yapı içerisinde yer almaktaydı.¹¹³ Uzun süre kaldığında mahkumun ölümüne sebebiyet veren bu karanlık dar hücreler dışında merkezin etrafında yer alan farklı büyüklükte koşuşlar da bulunmaktaydı.¹¹⁴ Bu koşuşlar, suçların nev'ine göre farklı tip mahkumlara tahsis edilmekteydi. Mahkumların ibadetlerini yerine getiremeyecek kadar olumsuz şartlara sahip bu hücreler, yer altında bulunduğu için doğal olarak zifiri karanlıktı.¹¹⁵ Koridorlarla birbirine bağlanan hücreler, ağır demir kapılarla kapatılmaktaydı.¹¹⁶ Mahkumlar, genelde

¹⁰⁴ İbnKuteybe, *Uyûnı*, 79-82.

¹⁰⁵ Mes'ud-i Sa'd-i Selman, *Divan*, nşr, Nâser-i Hayri, Tahran, 1984, s. 279-280.

¹⁰⁶ Yüksek rütbeli siyasi suçluların kaldığı Yedikule Zindanları, askeri suçluları barındıran Rumeli Hisarı burçlarındaki zindanlar, Aya Angelos burcu zindanları Bizanslılar'ın Kale burcu zindanlarına birkaç örnektir. M. Esat Harmancı, *Klasik Türk Şiirinde Zindan, Zindanlar ve Mahkumlar*, edt. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İst. 2006, s.175

¹⁰⁷ Taberî, IX, 7; İbnü'l-Esîr, VIII, 79-80.

¹⁰⁸ Selman, s.296, 573; Bezre, s.509.

¹⁰⁹ Bahşel, s.84.

¹¹⁰ Taberî, IX, 118.

¹¹¹ Bezre, s.117.

¹¹² Tenûhî, *Ferec*, I, 260-261.

¹¹³ İsfehânî, *Eğânî*, VI, 153.

¹¹⁴ Mes'udî, *Mürûc*, III, 379.

¹¹⁵ İbn Kesîr, X, 95.

¹¹⁶ Yakübî, *Tarih*, II, 471.

prangalarla duvarlara sabitlenmekteydi.¹¹⁷ Daha önce ifade ettiğimiz gibi nehir seviyesinin altında ölüm kuyuları mevcuttu.¹¹⁸ Ayrıca mahkumları itirafa zorlamak ve cezalandırmak maksadıyla işkence aletleri ile donatılmış işkence odaları bulunmaktaydı. Bu işkence odalarında işkenceye dayanamayıp ölenler, zeminde açılan kuyulara atılmaktaydı.¹¹⁹

Çok sayıda görevlinin bulunduğu bu zindanlarda muhtemelen görevlilere tahsis edilen idari bir bölüm bulunmaktaydı. Yüreklere korku salan ve Araplarca daha önce bilinmeyen bu zindan tipinin özellikle Bizans zindan mimarisinden esinlenerek inşa edildiği düşünülebilir. Bugün Suriye başta olmak üzere İslam öncesi Bizans hakimiyeti altında bulunan topraklardaki tarihi kalıntıları ziyaret ettiğimizde yer altına inşa edilen bu tür yapı örnekleri ile karşılaşmak mümkündür. Örneğin, Ürdün sınırları içerisinde yer alan Kerak şehrinde halen ayakta kalmayı başaran kalenin merkez binasının altı kat yer altına inşa edildiği ve alt kattaki hücrelerin hapisane olarak kullanıldığı görülecektir.

Kesme taş ve rutubete dayanıklı harçla inşa edilen yeraltı hapisaneleri, en güvenli ve korunaklı hapisanelerdi.¹²⁰ Hem hapisane içerisindeki, hem de yer altına iniş kısmında yer alan dış kapılar demirdendi ve kaçışa imkan vermeyecek kadar sağlamdı. Bütün girişler ve çıkışlar ana kapıdan sağlanmaktaydı. Zindan dıştan da kalın bir surla çevrili olup askerler tarafından dikkatle korunmaktaydı.¹²¹ Muhtemelen dış surların inşası özellikle mahkumların kaçmasını sağlayacak tünel kazımına ve dışarıdan yapılacak toplu saldırılara mani olmak içindi. Bütün bu çabalara rağmen en korunaklı zindanlardan dahi zaman zaman mahkum kaçışlarına rastlamak mümkündür. Örneğin Şair Kummest, hanımının kendisini ziyareti esnasında onun kıyafetlerini giyerek gardiyanları atlattığı zindandan kaçmayı başarmıştır.¹²²

Özel mahkumların hapsi için kullanılan saray ve diğer üst düzey bürokratların evlerindeki hücrelerin birçoğu özel olarak zindan amaçlı inşa edilmemiştir. Geniş bir alan üzerine kurulan ve özel güvenlik birimleri tarafından korunan sarayların gizli bölmelerine hanedan sahipleri başta olmak üzere önemli şahsiyetler hapsedilmekteydi.¹²³ Sürekli muhafızların gözetimi altında tutulan hücreler geniş, hatta mahkumun konumuna ve işlediği suçun mahiyetine göre her türlü ihtiyacını karşılayacak ölçüde tefriş edilmiş mekanlardı. Bizans ve Sasani mimari esintileri örnek alınarak yapılan saraylar, dış saldırılara karşı korunaklı olma yanında coğrafi özellik açısından şehirlerin en manzaralı yerlerine inşa edilmekteydi. Mahkumlara ayrılan bölüm sarayın zemin katında yer almaktaydı.¹²⁴ Zaman zaman halife veya valiler, bu bölüme geçerek mahkumları denetlemekteydi.

¹¹⁷ Ebû Nüvâs, s.331.

¹¹⁸ Hatîb, XIV, 624.

¹¹⁹ Yılmaz, *Zindanlar*, s.112.

¹²⁰ İbn Habîb, s.188.

¹²¹ Yakûbî, *Buldân*, s.8-9; Bezre, s. 509

¹²² İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 79-82.

¹²³ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 111; Taberî, VIII, 428, 492; Tenûhî, *Nişvâr*, VI, 120.

¹²⁴ Taberî, IX, 60.

Zindan olarak isimlendirilmese de, ayrı bir hapisane tipinin daha mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Bu hapisaneler daha ziyade başkentteki umumi hapisanelerin bitişiğindeki yüksek kulelerin tepesine inşa edilen kafeslerden ibaretti. İsyanlı liderleri veya önemli komutanları taraftarlarından izole etmek ve mahkumu kurtarmak amacıyla yapılacak baskınları önlemek için özel olarak inşa edilen bu kule hapisaneleri bir veya birkaç kişinin kalabileceği genişlikte bugünkü yüksek su kulelerini andıran mimari özelliğe sahipti. İçten merdivenle çıkılan kafeslerin inşasında kullanılan malzeme hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmamakla birlikte kale burçlarında kullanılan kesme taşla inşa edilmesi muhtemeldir. Ahşap malzeme kullanımı güvenlik açısından pek mümkün gözükmemektedir. Tek bir kapıdan döner merdivenle çıkılan kulenin giriş kapısında güvenlik görevlileri sürekli nöbet tutmaktadır. Kule, hapisaneyi çevreleyen dış surların içerisinde yer aldığı için ayrı bir güvenlik şeridi ile çevrelenmiştir.¹²⁵

Zindanlardaki fiziki koşullar halifelerin ve Haccâc gibi valilerin yönetim tarzlarına göre değişkenlik göstermiştir. Siyasi muhaliflerini şiddeti ön plana çıkararak bastırmayı arzu edenler veya böyle yapmak zorunda kalanlar, iktidarın gücünü hissettirebilmek için suçluları ağır zindan koşullarına mahkum ederken, Ömer b. Abdülazîz örneğinde olduğu gibi adil yöneticiler hapisanelerin fiziki koşullarının iyileştirilmesi için ne gerekiyorsa yapmışlardır. Onun döneminde hapisaneler, koğuşlara ayrılmış, uygun sıcaklıkta, aydınlatma cihazları ile donatılmış, revir, ibadethane, eğitim merkezleri, yemekhane, hamam gibi bölümler inşa edilerek mahkumların hizmetine sunulmuştur.¹²⁶

Şairlerin, düşünürlerin, yüksek bürokratların zaman zaman duygusal ve tek taraflı ifadelerinden yola çıkarak zindanların fiziki yapısı hakkında aşırı yoruma varan anlatımların tam anlamıyla sağlıklı sonuçlar ortaya çıkarmayacağı düşünülse de, bunların zindanların fiziki yapısı hakkında belki de ulaşabileceğimiz tek kaynak olduğunu tekrar ifade etmemiz yerinde olacaktır.¹²⁷ İçinde yaşadığımız dönemde hapisane reformuna ilişkin birçok düzenleme yapılmasına rağmen; halen hapisane koşulları insan hakları açısından sürekli irdeleniyor ve eleştiriliyorsa, hapisane kavramının teorik olarak insan zihninde uyandırdığı izlenimin, vicdanlarda her zaman bir soğukluğu, uğursuzluğu ve ürpertiye beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz.

Mahkumlara Uygulanan Muameleler

Bugün olduğu gibi tarihte de ideolojik, siyasi, sosyal ayrışmaların ve gerilimlerin tarafları anlatımlarında rakibini umumun nezdinde küçük düşürmek, kendi haklılığını ispat amacıyla aşırıya kaçan yorumlara yer vermişlerdir. Bu yönü ile rivayetlere ihtiyatla yaklaşmakla birlikte Haccâc döneminin ve görev yaptığı bölgenin özel şartları, onun yönetim anlayışı ile bir arada değerlendirildiğinde mahkumlar açısından çok parlak bir dönem yaşanmadığı söylenebilir.

¹²⁵ Taberî, IX, 361.

¹²⁶ Hulagu, s.117.

¹²⁷ Yılmaz, *Zindanlar*, s.114.

Mes'ûdî'nin naklettiğine göre Haccâc 50.000 erkek 30.000 kadın mahkumu yarı çıplak bir halde aynı koşullara hapsetmiştir. Çatısız, üstü açık alanlarda kalan bu mahkumlar kışın soğuğa, yazın sıcağa maruz bırakılmıştır. Bir gün atı ile teftişe çıkan Haccâc hapisane yakınlarından geçerken mahkumların çılgınlıklarını duymuş ve “*Nedir bu ses?*” diye etrafındakilere sorduğunda, “*Mahkumların feryadı*” cevabını almıştır. Aldığı bu cevap karşısında sinirlenen Haccâc zindana giderek “*Alçaldıkça alçalın. Bana bir şey söylemeyin.*”¹²⁸ şeklinde Müminûn suresinden ayet okuyarak, onların durumunu cehenneme düşmüş günahkarlara benzetmiştir.¹²⁹ 120.000 kişinin hapisanede öldüğü de rivayet edilmektedir.¹³⁰ Bu olayın gerçekleştiği zindanın Haccâc'ın Vastî'da inşa ettiği Dimas hapisanesi olduğu anlaşılmaktadır. *Dimas* hapisanesi anlatılırken daha önce değinildiği gibi mahkum sayıları arasındaki farklı rivayetlerin aktarımında problemlerin olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bütün hapisanelerde de kadınlarla erkeklerin sürekli bir arada tutulduğu gibi bir yargıya ulaşma imkanı yoktur. Daha önce de kadınlar için Kûfe'de özel bir hapisane inşa edildiği, ayrıca bazı hapisanelerde koşullar tahsis edildiği bilinmektedir.¹³¹ Bu rivayetlerin tamamen reddi bizi sağlıklı bir sonuca ulaştırmayacağı gibi, dindar kişiliği ve Kur'an'a hizmetleri ile tanınan Haccâc'ın kadın ve erkekleri çırılçıplak aynı mekana hapsettiği rivayeti de çok kabul edilebilir gözükmemektedir. Rivayeti aktaran müelliflerin muarız siyasi görüşleri bizleri daha da temkinli olmaya sevk etmektedir. Yine de kaynaklarda Haccâc dönemi mahkumların maruz kaldığı ifade edilen bir kısım muamelelere ilişkin rivayetlere ihtiyat payı bırakarak yer vermek faydalı olacaktır.

Haccâc, son derece dar olan hücreye attığı mahkumları ikiyeşerli olarak ellerinden ve ayaklarından tek bir prangaya vurdurmuştur.¹³² Mahkumlara susadıklarında tuz ve kül karışımı su verilmiştir.¹³³ Yiyecekleri ise daha ziyade külle karıştırılmış arpa unudur. Aksi rivayetlerde mevcuttur. Özellikle eşraftan veya üst düzey bürokratlardan oluşan mahkumlara dışardan yiyecek girişine müsaade edilmiştir. Öyle ki, bu tür özel ilgiyle beslenen mahkumlardan bazılarının rahatlıktan ve yediği gıdalardan kilo aldığı rivayet edilmektedir.¹³⁴

Haccâc'ın mahkumlar üzerinde yeni işkence teknikleri denediğine dair bilgilerle karşılaşmaktayız. Örneğin, Haccâc, mahkumu dört gardiyana tutturarak mızrağı göğsünden saplamakta, mızrak karnına geçtikten sonra onu içeride kanırttırarak iç organlarını tahrip edip, çekip çıkarmakta ve arkasından siyah kan boşalmaktaydı.¹³⁵ Elbette bu rivayetten tüm mahkumların aynı muameleye

¹²⁸ Kur'an, Mü'minûn, 23/108.

¹²⁹ Kur'an'da tartısı (sevabı) hafif gelenlerin ateşe atılacağı, Allah-u Teâlâ'nın günahkarların zalimliklerini itiraflarına rağmen yaptıklarının bedeli olarak cezalarını çekmek zorunda olduklarını belirten Kur'an-i ifade (bkz. Kur'an, 23/101-108.), Haccâc tarafından uygulamalarına dini bir motif kazandırmak maksadıyla mahkumlar için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 175.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, IV, 529.;Yâkût, V, 349.

¹³¹ Taberî, VI, 128; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s.297.

¹³² İbn Ebu'd-Dünya, *Ferec*, s.83.

¹³³ Mes'ûdî, *Tenbîh*, s.275.

¹³⁴ Taberî, VI, 448; Cahız, *Beyân*, I, 377.

¹³⁵ Dineverî, s.376; Tenûhî, *Ferec*, I, 400.

maruz kaldığı anlaşılmamalıdır. Ziyâd b. Ebîh döneminde işkence evi olarak kurulan ve *Dâru'l-İstihrâc* ismiyle bilinen işkence odalarının¹³⁶ Haccâc döneminde de faal olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Burada özellikle rüşvet alan veya topladığı vergiyi eksik gösterip yolsuzluk yapan devlet memurlarına işkence yapılarak suçları itiraf ettirilmektedir.

Polis karakollarında Sahibu'ş-Şurta (Emniyet Amiri) denetimindeki hücrelerde sorguyu yapanlar valinin ve emniyet müdürünün talimatı ile hareket eden polislerdi. Bu görevlilere sâhibu'l-azâb¹³⁷ veya sâhibu'l- istihrâc¹³⁸ ismi verilmektedir. Aslında sahibu'l-azab'lar, daha ziyade infaz görevi yapmaktaydılar, ancak bu dönemde infaz memuru ile sorgu memurlarını birbirinden ayırmak mümkün değildir. Siyasi konularda suçluları itirafa zorlamak ve gerekli bilgileri almakta sahibu'l-azâb uzmanlaşmıştı. Sorguda sonuç alabilecekleri işkence aletlerini kullanmakta, ısrarlı tutumlarıyla suçluyu pes ettirmektedirler.¹³⁹ Sorgu esnasında kan alıcı, başları kazımak için berber vs. bazı uzmanların yardımına başvurulmaktaydı.¹⁴⁰ Sahibu'l-istihrac isimli görevliler de aynı vazifeyi yapmakla birlikte daha profesyonel emniyet görevlileri arasından seçilmekte idi. Vergi kaçakçılığı ve yolsuzluk yapanlar, rüşvet alanlar, yani mali konulara ilişkin devlete karşı suç işleyenlerin sorgusunu özellikle bunlar yapmaktaydı. Dolayısıyla sahibu'l-istihracın hem güvenlik hem de mali konulara ilişkin yeterli donanımına sahip olması gerekmektedir. İlk olarak Ziyâd b. Ebîh tarafından kullanıldığı bilinen bu birlikler hem usulsüzlüğe karışanları tespit etmekte, hem de onlara gereken cezayı bizzat kendileri uygulamaktaydı.¹⁴¹ Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd, yardımcılarının yapmış oldukları yolsuzluğu, bu görevliler tarafından tespit etmiş, mallarını müsadere ettirerek 200.000 dirhemi yeniden devlet hazinesine kazandırmıştır.¹⁴² Haccâc, mevâlîden bir kişiye mal beyanında bulunmasını istemiş o ise bu teklifi reddetmişti. Daha sonra sahibu'l-istihrac tespit ettiği melağ ondan almış, Haccâc'ın emriyle zindanda ölünceye kadar kendisine işkence etmiştir.¹⁴³ Yine ehl-i zimmeden bir kişinin vergi vermemek maksadıyla malını sakladığını öğrenen Haccâc, sahibu'l-istihraca malın yerini itiraf edene kadar bu kişiye işkence etmesini söylemiştir. Bunun kendisi için hangi sonuçları doğuracağını anlayan şahıs malı sakladığı yerden çıkartıp vermiş, ayrıca bir hafta içerisinde 5.000 dirhem taahhüt ederek işkenceden kurtulmuştur.¹⁴⁴

Sorguda uzmanlaşmış olan sahibu'l-azab, özellikle de sahibu'l-istihrâc suçun mahiyetine ve suçlunun tahammül eşiğine göre farklı işkence teknikleri uygulayabilmekteydi. En hafifi falakaya yatırılarak ellere ve ayaklara sopa vurmaya başlayan işkence, bazen psikolojik baskı oluşturmak maksadıyla eşek üzeri-

¹³⁶ Bu odalar zindanların belirli kısımlarındaki sorgu odalarıdır.

¹³⁷ İbn Miskeveyh, I, 81. Sahibu'l-azâb işkence yapan kişi anlamındadır.

¹³⁸ İstihrâc kelimesi, beyan edilmemiş özel malların ortaya çıkartılması için kullanılmıştır.

¹³⁹ Beyhâki, *el-Mehasin ve'l-Mesâvî*, s. 148.

¹⁴⁰ İsfehânî, *Eğâni*, XVIII, 349.

¹⁴¹ İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 55.

¹⁴² İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 436.

¹⁴³ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 337.

¹⁴⁴ İbn Abdirabbih, V, 311.

ne bindirip sokak sokak dolaştırmak,¹⁴⁵ bazen de iki saz demeti arasına sıkıştırmak ve akabinde oluşan yaralara tuz ve sirke basmaya kadar uzanmaktaydı.¹⁴⁶

İbn Eş'as ayaklanmasında rol alan ve yakalanarak işkence merkezine getirilen Feyrûz isimli şahıs, sahibu'l-azâb tarafından önce demir dişli "Fars kamışı" ismiyle bilinen işkence aletine sıkıca bağlanmış, daha sonra vücudu delik deşik olana kadar sürüklenmiş, yaralar üzerine tuz ve sirke dökülmüştür.¹⁴⁷ Mahkumlara duyma yetisini ortadan kaldıran *mesma'ân* (المسمعان) ve hayvanların boynuna takılan amudu andıran *zemmâre* (زمارة) ismiyle bilinen prangalar takılarak hem kaçışları engellenmiş hem de acı çekmeleri sağlanmıştır.¹⁴⁸

Özellikle mahkumlardan veya yakınlarından aktarılan rivayetleri doğru kabul edecek olursak, *Dimas* hapisanesinin fiziki koşulları başlı başına mahkumlar için işkenceden ibaretti. Karanlık yer altı hücrelerinde uzunca bir zincirle birbirlerine bağlı bir şekilde sadece oturabilecekleri kadar bir alanda hem namaz kılmak hem yemek yemek ve hem de büyük ve küçük abdest ihtiyacını gidermek mahkum için en büyük işkence olsa gerektir.¹⁴⁹ Hareket imkanı bulunmayan tek kişilik hücrelere göre buralar daha konforlu sayılabilir. İbrahim et-Teymî'den gelen bu rivayetlerin aksine yine aynı ravi, akrabalarından abdest almak için hapisaneye su getirmesini istediğini, abdest aldıktan sonra dört rekat namaz kıldığını rivayet etmektedir.¹⁵⁰ Birbiriyle tezat aynı kişiye ait bu rivayetleri karşılaştığımızda ya ravinin mübalağa yaptığı, ya da mahkumların suç oranlarına göre farklı koşulların sağlandığı gibi bir sonuca ulaşmak mümkündür. et-Teymî'nin hapse atılış gerekçesini Hâricîlikle itham edilmesine dayandırmaması,¹⁵¹ onun Emevî karşıtı Hâricî grup içerisinde yer aldığını ortaya koymaktadır ki, bu yönüyle bakıldığında hapisanelerin ve mahkumların durumuna dair yandaşlarını ajite edecek anlatımlarda bulunması söz konusu olabilir. Ayrıca, Haccâc'ın en sert tepki gösterdiği Hâricîlik suçlaması ile hapse giren birisi için dışarıdan su girişine, dolayısıyla görüşe izin verilmesi, rivayetin bütünü adına güven sarsıcı bir durumdur.

İşkence hususunda son derece deneyimli olan Haccâc'ın en meşhur sâhibu'l-azâblarından/cellatlarından biri *Ma'd*, diğeri ise Muhammed b. Münteşir idi.¹⁵² Sürekli yanında taşıdığı ve yakalanan Hâricîlerin başını vurdurduğu celladı ise *Berrâs* ismiyle bilinmekteydi.¹⁵³ Haccâc'ın bazen bu görevi yardımcılarına bırakmadığı bizzat kendisinin yerine getirdiği aktarılmaktadır.¹⁵⁴

¹⁴⁵ İbn Abdırabbih, V, 311.

¹⁴⁶ İbn Kuteybe, *Meârif*, s.337. Sahibu'l-Azâb ve Sahibu'l-İstihrac hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz *Şurta Teşkilatı*, s. 195-198.

¹⁴⁷ Taberî, VI, 380.

¹⁴⁸ Yâkût, IX, 170.

¹⁴⁹ Tenûhî, *Ferec*, I, 260.

¹⁵⁰ Tenûhî, *Ferec*, I, 262.

¹⁵¹ Tenûhî, *Ferec*, I, 160.

¹⁵² Tenûhî, *Ferec*, I, 136.

¹⁵³ Müellifi Meçûl, *Uyûn*, III, 16.

¹⁵⁴ Örneğin, Muhammed b. S'ad b. Ebî Vakkas'ı sopayla kafasından kanlar boşalınca kadar döv-

Haccâc, mahkumların hapis sürelerini kendinden önceki dönemde olduğu gibi sınırlandırmamış, suçun mahiyetine göre süre birkaç ay veya yıldan, müebbet hapse kadar uzamıştır.¹⁵⁵ Genellikle halife ve vali değişiklikleri sonunda karşılaşılan genel af¹⁵⁶ veya halife ve valilerin inhisarında olan özel af sayesinde¹⁵⁷ mahkumlar tahliye edilmiştir. Bunun dışında *Dimas* başta olmak üzere, özellikle kale hapsaneleri ne kadar korunaklı olursa olsun mahkumların kaçıp kurtulmasına engel olamamıştır. Örneğin Haccâc tarafından hapsedilen Yezid b. Mühelleb ve kardeşleri eğlence tertip edip gardiyanları yedirip, içki içirerek onların sarhoş olmasını sağlamış ve gardiyan kıyafetlerini giyerek hapsihane-den kaçmışlardır.¹⁵⁸

Haccâc dönemine dair temkinli yaklaşılması gerektiğini düşündüğümüz işkence tasvirlerine ilişkin rivayetlere bakıldığında, bu uygulamalar sadece isyancılara karşı olmamış, devlet bütçesini zarara uğratabilecek yolsuzluk ve usulsüzlüklere karışanlar, hırsızlık yapanlar vs. de en az iktidar karşıtları kadar cezalandırılmıştır. Objektif bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde hiçbir gerekçenin meşrulaştıramayacağı işkencenin, her halükarda içerisinde bulunduğu tarihsel süreç, siyasi ve coğrafi şartlar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bugün dünyanın en gelişmiş demokratik ülkelerinde dahi işkencenin hala çözülmesi gereken öncelikli sorunlar arasındaki yerini koruduğu düşünülürse, Arap milliyetçiliği ile temayüz etmiş ve iktidarda kaldıkları dönemde sürekli iç karışıklıklarla boğuşan Emevî iktidarının bir valisinin mahkumlara uyguladığı muameleyi daha sağlıklı değerlendirme şansını yakalamış oluruz.

Zindanların Yönetimi

Kuruluşundan itibaren zindanların yönetim hiyerarşisinin en tepesinde halife bulunmaktaydı. Devletin yegane sahibi olan halife, özellikle başkent zindanlarının idaresini bizzat kendisi üstlenmekteydi. Haccâc öncesi ve özellikle Haccâc döneminde Basra ve Kûfe valileri çok büyük yetkilerle donatıldıkları için bölge zindanlarının idaresi noktasında tek adam konumundaydılar. Elbette valilerin zindanlar üzerindeki tasarrufları halifelerin yaklaşımlarına göre farklılıklar göstermekteydi. Aşırı merkezîyetçi Haccâc'a karşı halifelerin duymuş olduğu güven onu zindanlar ve mahkumlar noktasında yetkin kılmış ve tasarruflarına herhangi bir sınırlandırma getirilmemiştir.¹⁵⁹ Siyasi muhaliflerin yoğun olduğu coğrafyalarda-ki Irak bunların başında gelmektedir- valiler, zindanları güvenliğinin temel unsuru olarak görmüştür. Valiler istediklerini hapsetmiş, istediklerini ise serbest bırakmıştır. Halifelerin doğrudan müdahaleleri dışında hiçbir engelle karşılaşmamışlardır.¹⁶⁰

Valiler dışında bürokraside önemli yetkilere sahip olan ve hem yargılama

→ →

müştür. Taberî, VI, 379..

¹⁵⁵ Mes'udî, *Murûc*, III, 357; İbn Kuteybe, *Me'arîf*, s.339.

¹⁵⁶ Tenûhî, *Ferec*, I, 160.

¹⁵⁷ İbn 'Umrân, *Af'v*, II, 382.

¹⁵⁸ İbn Kuteybe, *Me'arîf*, s.400; Taberî, VI, 448.

¹⁵⁹ Yılmaz, *Zindanlar*, s. 218.

¹⁶⁰ Taberî, VIII, 119.

süreci, hem de zindanların denetlenmesi hususunda yetkili olan kadılar, özellikle kendilerine bağlı kadı zindanlarının yöneticisi konumundadırlar. Mahkumların durumlarının iyileştirilmesi, yapılan şikayetlerin değerlendirilmesi, halife ve valilere zindanlar hakkında tavsiye niteliğinde önerilerde bulunması kadınların zindanlara müteallik öncelikli görevleri arasında sayılabilir.¹⁶¹ Şehrin veya bölgenin iç güvenliğinden sorumlu olan Emniyet Müdürü/Sahibu's-Şurta zindan ve çalışanlarının denetimini üstlenmişlerdir. Bütün zindan çalışanlarının sorumluluğu emniyet müdürüne aitti. Merkezi otoritenin zayıfladığı silahlı kuvvetlerin güçlendiği dönemlerde zindanlar üzerinde inisiyatif tam olarak kendi uhdelirine almışlardır. İncelediğimiz dönemde olduğu gibi sahibu's-şurtalar hukuk dışı kişisel inisiyatifleri ile mahkumlara karşı olağan dışı uygulamalarda bulunmuşlardır.¹⁶²Haccâc'ın ilk resmi görevinin sahibu's-şurtalık olmasının da bunda önemli bir etkisi olduğu kanaatindeyiz.

Elbette halife, vali, emniyet müdürü zindanlar üzerinde her türlü tasarrufta bulunma salahiyetine sahipti. Ancak zindanların asıl sorumlusu halife veya diğer üst düzey bürokratlar tarafından atanan *sahibu's-sicn* veya *vali's-sicn* olarak isimlendirilen hapishane müdürleri idi.¹⁶³ İdeal anlamda güvenilir, hakkı gözeten, dindar, ahlaklı, kişiler arasından seçilmesi gerektiği ifade edilen müdürlerin her zamanda bu şartları haiz olduğu söylenemez.¹⁶⁴ Görev tanımına gelince, bugünkü cezaevi müdürlerinden çok ta farklı değildir. Personeli denetlemek, güvenliği sağlamak, mahkumlara tahsis edilen iaşenin eşit dağılımını temin etmek gibi zindanların yönetimine dair tüm işlerden sorumluydu.¹⁶⁵

Zindanlar veya hapishaneler denildiğinde, pek de iyi şöhretleri olmayan, gardiyanlar akla gelmektedir. *Cilvâz*¹⁶⁶ yanında *seccân*, *haddâd* gibi farklı isimlerle de anılan gardiyanlar zindanların nerde ise tüm işleyişini omuzlamışlardır.¹⁶⁷ Emniyet teşkilatına bağlı olarak çalıştıkları için, zindan içi yanında dış surların koruma görevine de iştirak etmekteydiler.

Mahkumlara uygulanan kötü muameleler daha ziyade gardiyanlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu nedenle kırbaç kayışı anlamına gelen *celz* kökünden isimlerini almışlardır.¹⁶⁸ Gardiyanlar dışında zindanlarda hukuk bilgisine sahip kararları ve mahkumların kimlik bilgilerini yazan katipler,¹⁶⁹ hem mahkumların durumu, hem de siyasi suçtan hüküm giymiş kişilerden bilgi alan sivil kıyafetli istihbaratçılar zindanlarda görev yapan diğer görevlilerdi.¹⁷⁰ Bütün bu görevliler sıradan kişiler arasından değil cari hukuk sisteminde talep edilen özellikleri taşıyanlar yanında iktidara sadık, sert mizaçlı, güçlü kuvvetli kişiler

¹⁶¹ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 161.

¹⁶² Yılmaz, *Şurta*, s. 260.

¹⁶³ Yılmaz, *Zindan*, s. 221.

¹⁶⁴ Ebu'l-Ferec, *Eğâni*, IV, 358-359.

¹⁶⁵ Yılmaz, *Şurta*, s. 213.

¹⁶⁶ İbn Manzûr, VII, 187.

¹⁶⁷ Yılmaz, *Zindan*, s. 223.

¹⁶⁸ İbn Abdirabbih, I, 41.

¹⁶⁹ İbn Abdirabbih, IV, 171.

¹⁷⁰ Beyhâkî, s. 166.

arasından seçilmekteydi.¹⁷¹ Bu görevliler devletin asık yüzünü temsil eden ve yüreklere korku salan kimselerdi.¹⁷²

Dolgun maaş almalarına rağmen zaman zaman devletin mahkumlar için gönderdiği iaşeleri zimmetlerine geçiren,¹⁷³ mahkumları açlığa mahkum eden, aldıkları yüklü rüşvet karşılığı bazı mahkumlara iltimas geçen, hatta onların kaçmalarına göz yuman görevlilerin bulunduğu dair rivayetler hiç de azımsanamayacak boyuttadır.¹⁷⁴

Sonuç

İslam tarihinin en gizemli kurumları arasında yer alan hapisaneler ve zindanlar siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarın temininde iktidar güçlerinin sigortası olarak görülmüştür. Bu aslında tüm insanlık tarihi boyunca böyle olmuştur. Yasalara uygun itaatkar toplum inşa etmek hukukun tesisi ile mümkün olmaktadır. Dolayısıyla yaptırım uygulama vasıtaları arasında zindanlar hep öncelenmiştir.

İslam hukuk sisteminde uzun süreli hürriyeti kısıtlayıcı hapis cezalarına müsaade edilmemesine rağmen, *büyük fitne dönemi* ile başlayan istikrarsızlığın bir sonucu olarak yeni tedbirlere başvurma zarureti hasil olmuştur. Arap yarımadası dışına taşan başkentlerin fetihlerle ortadan kalkan kadim medeniyetlerin bakiyesi üzerinde bulunması, diğer bazı kurumlarda olduğu gibi zindanların da İslam devletinin vazgeçilmezi haline gelmesine katkı sunmuştur.

Otoriter bir devlet olan Emevîler kendisine amansız mukavemette bulunan ayrılıkçı hareketlere karşı en sert yüzünü göstermiş, onların yer üstü faaliyetlerini yer altına inşa edilmiş Bizans ve Sasani modeli zindanlarla etkisizleştirmeye çalışmıştır. Buna mukabil her ortamda Hâricî ve Şiî oluşumların başını çektiği muhalefet ise itibarsızlaştırmaya çalıştığı iktidar sahiplerine karşı zindanları propaganda aracı olarak kullanmış ve kendi masumiyetlerini kanıtlamaya çalışmışlardır. İşte tam da bu hat üzerinde Haccâc b. Yusuf negatif anlamda sembol olmuştur. Öyle ki, bu çılgınlık tarihi veriler üzerindeki etkisini göstermiş, Şiî ve Hâricîler dışındakileri dahi Haccâc'ın zalimliğine ikna etmiştir. Haccâc'ın bu şöhrete kavuşmasında aşırı güvenlikçi bir yönetim anlayışı yanında inşa ettirdiği zindanların ve burada mahkumlara uyguladığı muamelelerinin önemli bir rolü olmuştur.

Haccâc'ın yirmi yıllık Irak valiliği döneminde Emevî devletinin altın çağını yaşamasına büyük katkı sağlamasına rağmen, kötü üne sahip *Dîmas* zindanı ve diğer hapisaneler onunla özdeşleştirilerek kendisi neredeyse şeytanlaştırılmıştır. Gözden kaçırılan husus ise, Emevî düşmanı Abdullah b. Zübeyr'in inşa ettiği Mekke'deki *Arîm Zindanının*, yine Şiî Muhtar es-Sakaffî'nin Kufe'deki zindanlarının en az Haccâc zindanları kadar korkutucu ve faal olmasıdır. Elbette bütün bunlar Haccâc'ın izni ile gerçekleşen yer altı zindanlarındaki işkenceleri

¹⁷¹ İbn Asem, VII, 110-11.

¹⁷² Batalyevsî, *İktidâb*, s.80.

¹⁷³ Makrîzî, *Hıtat*, II, 187.

¹⁷⁴ Tenûhî, *Nişvâr*, VII, 235.

masumlaştırılmaz. Ne kadar abartılar olsa da, katli yer altı zindanları ve orada yaşananların hayal mahsulü olduğunu söyleyemeyiz. Eli kırbaçlı, cüsseli, aslan gibi kükreyen gardiyanlar, zindanlardaki pranga ve zincir sesleri, karanlık mahzenler Haccâc zindanlarının belirgin unsurlarıdır.

Zindanlar çok net çizgilerle olmasa da kendi içerisinde farklı mahkum tiplerini ağırlamaktadır. Örneğin, siyasi suçlularla, hırsızlık gibi adi suçlardan tutuklu olanlar farklı zindanlara hapsedilmektedir. Her ne kadar kadınlarla erkeklerin aynı zindanlarda bulunduğuna ilişkin bazı rivayetler varsa da bunun genel bir uygulama olduğunu söyleyemeyiz. Bölge zindanları dışında ulaşımı güç izole bölgelerde, özellikle adalarda bulunan sürgün zindanları gözden irak ve en güvenilir olanlarıdır.

Sonuç olarak, Haccâc dönemi zindanları muhaliflere ve suçlulara korku salacak kadar heybetli, ürpertici, mahkumları alıkoymaktan öte devletin gücünü hissettiren, yapısı gereği gizemler barındıran, üzerine sayısız şiirler yazılan, bütün bunlara rağmen yöneticiler için emniyet sigortası olarak görülen kurumlardır.

Kaynaklar

- » Aksu, Ali, Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yusuf, İst. 2009.
- » Ali, Salih Ahmed, Hitatü'l-Basra ve Mıntıkâtuha, Bağdat, 1986.
- » Âmir, Abdülaziz, et-T'a zir fi's-Şeriatî'l-İslamiyye, Daru'l-Fikr, 1969.
- » Aycan, İrfan, Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü, Din Öğretimi Dergisi, Ankara, 1989, s. 66-76.
- » Bekkâr, Ahmed Musa Hasen, Haccâc fi'l-Mizân, Amman, 2000.
- » Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (279-892) Fütûhu'l-Buldân, nşr. Süheyl Zekkâr, Bayrut, 1992.
- » —————, Ensâbu'l-Eşrâf, I, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire, 1958; II, nşr. Muhammed Bâkir el-Mahmûdî, Beyrut, 1974; III, nşr. Abdülaziz Dûrî, Beyrut, 1398; IV/1 nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1979; IV/2 nşr. M. Schlessinger, Kudüs, 1939; I-XIII, Süheyl Zekkâr-Riyad Zerkefî, Beyrut, 1996.
- » Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin (458/1066), el-Mehasinve'l-Mesâvî, Beyrut, 1970.
- » —————, es-Sünenü'l-Kübrâ, Beyrut, 1352.
- » Bezre, Ahmet Muhtar, el-Esrve's-Sicnfi's-Şirîl Arabî, Beyrut, 1985.
- » Cahız, Amr b. Bahr (255/869), el-Beyânve't-Tebyîn, nşr. Abdüsselam Harun, Beyrut, ty.
- » Can, Yılmaz, İslam'ın Kutsal Mabetleri, Samsun, 1995.
- » Cevad Ali, Mufassal Târîhu'l-Arab Kablel İslâm, Beyrut, 1976.
- » Çelikkol, Yaşar, İslam Öncesi Mekke, Ankara, 2003.
- » Dâmîrî, Muhammed b. Musa, Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübra, Kahire, 1856.
- » Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud, (282/895) el-Ahbârü't-Tivâl, nşr. Abdülmün'im 'Âmir ve CemaleddinŞeyyâl, Kahire, 1960.
- » Ebû Nüvâs, Hasen b. Hânî b. Abdilevvel (198/813), Dîvân, Beyrut, 1962.
- » Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim (150/767), Kitâbu'l-Harac, İst. 1303, Çev. Ali Özek, İst. 1973.
- » Ebu'l-Ferec İsfehânî, Ali b. Hüseyin (356/966), Kitâbu'l-Eğâni, Beyrut.
- » —————, Mekâtîlü't-Talibiyîn, nşr. AhmedSakr, Kahire, 1946.
- » Eslem b. Sehl Bahşel, Târîh-u Vâsıt, Bağdat, 1967.
- » Firdevsî, Şehnâme, trc. Necati Lugal, M.E.B. Yayınları, İst. 1994.
- » Harmancı, M. Esat, Klasik Türk Şiirinde Zindan, Zindanlar ve Mahkumlar, edt. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İst. 2006.
- » İbn Abdi Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/938), el-'İkdü'l-Ferîd, nşr. AhmedEmîn ve diğerleri, Kahire, 1965.
- » İbn Bekkâr, Zübeyr, el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât, nşr. Sami Mekki el-'Ânî, Bağdat, 1972.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Sîretü ve Menâkıbü Ömer b. Abdülaziz, nşr. Nuaym Zerzûr, Beyrut, 1974.
- » İbn Ebu'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (281/894) Ferec Ba'de Şid-

- de, nşr. Ebû Huzeyfe b. Aliye, Kahire, 1987.
- » İbn Habîb, Muhammed b. Habîb (245/859), Esmâu'l-Muğtâlinmine'l-Eşrâfî'l-Cahiliyyetive'l-İslâm, nşr. Abdüsselam Harun, Kahire, ty.
 - » —————, Kitâbu'l-Muhâber, nşr. Eliza Lichten-Stadter, Beyrut, ty.
 - » İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin (681/1282), Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zemân, Beyrut, ty.
 - » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesir (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, Kahire, 1932.
 - » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (276/889)'Uyûnu'l-Ahbâr, nşr. Yusuf Ali et-Tavîl, Beyrut, ty.
 - » İbn Manzur, Muhammed b. Mûkerrem, (711/1311) Lisânü'l-Arabi'l-Muhîr, Kahire, t.y; Beyrut, 1968.
 - » İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (421/1030) Tecâribu'l-Umem, nşr. Ebu'l-Kasim İmâmî, Tahran1987.
 - » İbn Tıktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtaba (709/1309), Fahrîfî Âdâbî'l-Sultaniyye'd-Düveli'l-İslâmiyye, Beyrut, 1966.
 - » İbnü U'mrân, el-Abdî, el-Afv ve'l-İtizâr, nşr. Abdu'l-KuddûsEbû Salih, Riyad, 1981.
 - » İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1233), el-Kâmil fi't-Târîh, Beyrut, 1965.
 - » Komisyon, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, edtr. Hakkı Dursun Yıldız, İst, 1989.
 - » Makdîsî, Şemsudin Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî (388/988), Ahesenu't-Tekâsîmfî Ma'rîfeti'l-Ekâîm ,Leiden, 1906.
 - » Markrîzî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali, (845/1442) Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İtibarî Zikri'l-Hitâve'l-Âsâr,Beyrut, ty.
 - » —————, es-Sülûk fi Ma'rîfeti'l-Mülûk, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde ve Sa'îdÂşûr, Kahire, 1934.
 - » Massignon, Explicationdu Palan de Basra, s.66.
 - » Massignon, Lois, "Explicationdu Palan de Basra" Opera Minora, Tome III, Beirut, 1963
 - » Mes'ud-i Sa'd-i Selman, Divan, nşr. Nâser-i Hayri, Tahran, 1984.
 - » Mes'udî, Ali b. Hüseyin, (346/957) Murucu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher, Beyrut, 1979.
 - » —————, et-Tenbîhve'l-İşrâf, nşr. Abdullah Sadık, Kahire, 1938.
 - » Müberred, Muhammed b. Yezid (285/898), el-Kâmil fi'l-Luğave'l-Edeb, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl, Kahire, 1956.
 - » Müellifi Meçhul, el-'Uyûnvel-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik, Bağdat, t.y.
 - » Necib, Mahmud, Ilmu'l-'İkâb, Kahire, 1973.
 - » Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdülvehhâb (732/1331), Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb, Kahire, 1983.
 - » Onay, Ahmet Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, MEB. Yayınları, İst. 1996.
 - » Safvet, Ahmed Zeki, Cemheretü Hutabî'l-Arab, I-III, Beyrut, 1923.
 - » Taberî, Muhammed b. Cerir, (310/923) Târîhu'l-Umemve'l-Mülûk, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1967.
 - » Tenûhî, Muhsin b. Ali, (384/994) el-Ferec B'ade's-Şidde, nşr. Abûd Şalci, Beyrut, 1978.
 - » —————, Nişvâru'l-Muhadara ve Ahbâru'l-Müzakere,nşr. 'Ubûd Şalci, yy.,ty.
 - » Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yâkub (294/897), Târîh, Beyrut, ty.
 - » Yâkut el- Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, M'ucemu'l-Buldân, Beyrut, 1995.
 - » Yılmaz, Metin, Emevî ve Abbasiler Döneminde Polis (Şurta) Teşkilatı, Samsun, 2005.
 - » —————, Erken Dönem İslam Tarihinde Hapishaneler ve Zindanlar, Samsun, 2010.